

КАТЕРИНА ДИСА

ІСТОРІЯ
ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ
В РАНЬОМОДЕРНІЙ ЄВРОПІ

УДК 94:64(4)''18/19''
ББК 63.3(4)53+63.3(4)6
Д48

У посібнику подано практичні рекомендації щодо організації роботи студентів протягом курсу, приклади лекцій і питань для семінарських дискусій, рекомендовану бібліографію. Весь матеріал організовано довкола таких тем: їжа і напої, життєвий простір, життєві цикли, одяг і мода, відпочинок, інтимне життя, хвороби, відчуття простору і часу.

Посібник орієнтовано як на викладачів, так і на студентів спеціальності «Історія».

Рецензенти:

Волошин Ю. В., доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка;

Сокирко О. Г., кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

*Ухвалено до друку Вченою радою НаУКМА
(протокол № 10 від 20 грудня 2012 року)*

ISBN 978-966-518-662-5

© К. Діса, 2014
© Видавничий дім «Києво-Могиллянська академія», 2014
© НаУКМА, 2014

ЗМІСТ

Методичні зауваження щодо організації курсу	4
Вимоги до роботи студентів	5
Матеріали до курсу.....	7
Тема 1. Вступ. Їжа і напої I. Стіл бідних.....	8
Тема 2. Їжа і напої II. Стіл заможних. Нові смаки.....	21
Тема 3. Їжа і напої III. Стіл заможних. Еволюція манер.....	32
Тема 4. Їжа і напої IV. Напої і збудники.....	33
Тема 5. Життєвий простір	35
Тема 6. Одяг і мода.....	48
Тема 7. Життєві цикли I. Народження. Дитинство	60
Тема 8. Життєві цикли II. Родинне життя	71
Тема 9. Життєві цикли III. Залишаючи цей світ.....	80
Тема 10. Долаючи простір. Вимірюючи час	81
Тема 11. Інтимне життя	83
Тема 12. Хвороби і медицина.....	100
Тема 13. Відпочинок, свята і розваги.....	118
Література до курсу.....	119
Матеріали, рекомендовані для виконання студентського портфоліо.....	125
Додатки.....	127

МЕТОДИЧНІ ЗАУВАЖЕННЯ ЩОДО ОРГАНІЗАЦІЇ КУРСУ

Курс є введенням до історії повсякденного життя Європи XVI–XVIII ст. і розрахований на студентів III–IV років навчання гуманітарних спеціальностей, які прослухали курси з загальної історії середньовічної та ранньомодерної Європи, а також вступні курси з культурології й історії літератури.

Мета курсу: Ознайомити студентів з основними «структурами» повсякденного життя ранньомодерної Європи (їжа і напої, вбрання і одяг, життєві цикли, простір і час, здоров'я і хвороби, сексуальність і інтимне життя). Дати студентам змогу порівняти різні методологічні підходи до дослідження історії повсякденного життя. Продемонструвати динаміку розвитку різноманітних явищ повсякденного життя впродовж трьох століть, а також розібратися у регіональних і соціальних особливостях «структур» повсякдення.

Завдання курсу: В результаті роботи на курсі, студенти зможуть визначити основні риси «структур», що вивчалися; порівняти процеси розвитку цих «структур» у різних регіонах Європи; відшукати і проаналізувати в запропонованих джерелах згадки, що свідчать про особливості повсякденного життя ранньомодерного часу.

ВИМОГИ ДО РОБОТИ СТУДЕНТІВ

Для успішного завершення курсу студенти мають брати активну участь у дискусіях й обговореннях прочитаних текстів. Також протягом триместру студенти зобов'язані написати письмові роботи, що становитимуть так зване студентське портфоліо. Наприкінці триместру студенти складають письмовий залік.

Участь у семінарських дискусіях є обов'язковою. Під час виступу студенти мають продемонструвати не загальну ерудованість і широту власних суджень, а обізнаність із запропонованими для опрацювання текстами, а також вміння критично осмислити і проаналізувати інформацію, що міститься у цих текстах.

Студентське портфоліо являє собою набір із трьох письмових робіт, які студенти мають написати протягом триместру.

Письмова робота № 1. Критичний аналіз художнього фільму. Впродовж триместру студенти матимуть змогу передивитися кілька художніх фільмів, у яких яскраво представлені елементи повсякденного життя ранньомодерного періоду. Студент/ка може обрати один із представлених творів для аналізу того, які саме структури повсякдення потрапили у фокус фільму, а також наскільки точно вони відтворені. *Обсяг: 500–900 слів (2–3 сторінки).*

Письмова робота № 2. Спостереження за семінарським заняттям. На одному із семінарських занять студент/ка має уважно спостерігати за тим, що відбувається,

після чого записати свої спостереження, зокрема: аналіз структури цього семінару, низку питань, які порушувалися; варто звернути увагу на те, чи доповіді колег були вичерпними й змістовними, чи враховувалися попередні відповіді й доповіді; чи повністю було розкрито тему семінарського заняття; чи були підбиті підсумки; чи роль викладача була швидше активною чи пасивною? *Обсяг: 500–900 слів (2–3 сторінки).*

Письмова робота № 3. Аналіз структур повсякдення, представлених у літературному творі ранньомодерної доби. Ця робота є самостійним міні-дослідженням. Студент/ка може або обрати одну структуру повсякдення і простежити її представлення у запропонованому творі, або ж зробити огляд декількох таких структур. Ця робота не передбачає літературної критики! Не потрібно писати про жанрові й стилістичні особливості проаналізованого твору! В роботі обов'язково мають бути посилання (в тому числі можуть бути посилання на лекційний матеріал). Тему роботи слід заздалегідь узгодити з викладачем. *Обсяг: 2000–3000 слів (7–19 сторінок).*

Кожен має змогу отримати *додаткові бали*, у разі наповнення портфоліо додатковими роботами (не більше 2). Це можуть бути роботи, подібні до обов'язкових (ще один аналіз фільму чи книги). Окрім того, матеріалами для аналізу й спостережень можуть бути візуальні чи наративні джерела. Роботи обов'язково мають містити елементи критичного аналізу – перекази переглянутого не братимуться до уваги при оцінюванні. Також припускається написання анотованої бібліографії до якоїсь вузької теми (попередньо узгодженої з викладачем), пов'язаної з історією повсякденного життя.

Залік проходитиме у письмовій формі. Під час заліку студенти мають написати два короткі есе на запропоновані теми. В цих есе пропонуватиметься порівняти, протиставити чи проаналізувати певні явища повсякденного життя в різних регіонах Європи або в різні часи.

Зауваження щодо покарання плагіату: свідоме чи несвідоме вживання чужих висловлювань та ідей без належного посилання є неприпустимим. *Роботи з елементами плагіату не буде зараховано.*

МАТЕРІАЛИ ДО КУРСУ

ТЕМА 1

ВСТУП. ЇЖА І НАПОЇ І. СТІА БІДНИХ (2 ГОД.)

ІСТОРИОГРАФІЯ. ВІДХІД ВІД ТРАДИЦІЙНОЇ ПОДІЄВОЇ І ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРИЇ, ЗВЕРНЕННЯ ДО ІСТОРИЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТ. ШКОЛА АННАЛІВ І ТРИУМФ СОЦІАЛЬНОЇ Й ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРИЇ. ВІД ЕТНОЛОГІЇ ДО ІСТОРИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ. СЕРЕДИНА ХХ СТ. – ВИНИКНЕННЯ ЦЕНТРІВ З ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ У КРАЇНАХ ЄВРОПИ Й ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ. РОЗМАЇТТЯ ТЕМ І НАПРЯМІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ. ЗАЛУЧЕННЯ СУМІЖНИХ ДИСЦИПЛІН. МЕТОДОЛОГІЯ КУРСУ: ВІД ІСТОРИЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ДО ПСИХОІСТОРИЇ. ШО МОЖЕ СТАТИ ДЖЕРЕЛОМ ДЛЯ ІСТОРИЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ?

ОСОБА (SELF) І СПІЛЬНОТА – КОЛИ ВІДБУВАЄТЬСЯ ВІДРИВ ОДНОГО ВІД ІНШОГО. ПУБЛІЧНЕ І ПРИВАТНЕ. НІШІ, ДЕ ХОВАЄТЬСЯ ПРИВАТНЕ. ХVІІ СТ. – ЯКИМ ЧИНОМ ПРИВАТНА СФЕРА ВІДОКРЕМЛЯЄТЬСЯ ВІД ПУБЛІЧНОЇ.

РАЦІОН НЕЗАМОЖНОЇ БІЛЬШОСТІ. ЗМІНИ У МАСОВОМУ СПОЖИВАННІ У ПЕРІОД МІЖ ХІV І ХVІІ СТ.: ШЛЯХ ВІД М'ЯСОЇДСТВА ДО ВИМУШЕНОГО ВЕГЕТАРІАНСТВА. ЗЕРНОВІ ЯК ОСНОВА РАЦІОНУ: ХЛІБ І КАШІ. РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СПОЖИВАННЯ ЗЕРНОВИХ КУЛЬТУР. ВАЖЛИВИЙ ЩОДЕННИЙ ДОДАТОК – СУП. ВЖИВАННЯ МОЛОЧНИХ ПРОДУКТІВ – НОРМА ЧИ ВІНЯТОК? ДОЛЯ «КРАЩИХ ПРОДУКТІВ». ЧАСТОТНІСТЬ І РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СПОЖИВАННЯ М'ЯСНИХ ПРОДУКТІВ. РИБА І МОРСЬКІ ПРОДУКТИ. ОВОЧІ, ЗЕЛЕНЬ І ФРУКТИ. ПРОБЛЕМА ГОЛОДУ І НЕДОЇДАННЯ. ЧИ ЄВРОПА ПЕРЕМАГАЄ ГОЛОД НАПРИКІНЦІ ХVІІІ СТ.?

Історія повсякденного життя виникла як своєрідний жанр історіописання ще у ХІХ столітті. Саме тоді під впливом розвитку етнографії з'явилися перші досліджен-

ня з історії матеріальної культури, які згодом стали досить популярними. Такі роботи ніби створювали ілюстрацію, тло для досліджень з політичної історії. В середині ХХ століття спостерігався новий розквіт історії повсякденного життя, яка цього разу стала відповіддю на занадто політизовану позитивістську парадигму історіописання. Реформи університетів і виникнення великої кількості наукових центрів у 1960–1970-х роках спонукали до пошуків нових підходів до вивчення історії. І як у старі часи істориків надихала етнографія, так тепер методологічні інновації запозичали з соціальної антропології. Роботу історика можна порівняти з роботою антрополога: подібно до того, як антрополог занурюється у нове недосліджене середовище чужої (сучасної йому) культури, намагаючись зрозуміти її особливості, так само й історик занурюється і намагається зрозуміти особливості обставин життя і мислення культури минулих часів, котра для нього є такою самою чужою і непізнаною. Різницею є лише те, що історик робить це опосередковано – через джерела.

Представники другого покоління школи Анналів (у першу чергу йдеться про Фернана Броделя і його послідовників) стали першими, хто звернувся до вивчення глобальних «структур»: клімату, ландшафту, а також ролі сполучень і систем комунікацій, структури харчування і споживання взагалі. В той самий час британські вчені почали дослідження в галузі історії праці й гендерної історії. Варто також згадати про внесок психоісторії, яка збагатила історію, звертаючись до різноманітних проявів внутрішнього світу як окремої особи, так і цілих колективів. Завдяки взаємодії історії з психоаналізом з'явилися дослідження з історії ментальності, колективних неврозів, історії емоцій тощо. Отже, на цьому етапі історію повсякденного життя вже важко звести до простої ілюстрації до «великої» історії. Об'єкти дослідження історії повсякденного життя стали тим стрижнем, який дав змогу звести воедино економічну, політичну, соціальну і культурну історію.

Цей курс з історії повсякденного життя Європи є лише вступом, адже по кожній із запропонованих тем можна було б прочитати окремий курс. Для прикладу, в одній

тільки Британії написано монографії про такі аспекти повсякденного життя самого лише XVI століття: структура шляхів, розвиток транспорту, поштова служба, історія техніки, будівництва й архітектури, музики й медицини, історія освіти й благочестя, кола читань, вживання символічної мови, історія родини й розваг тощо.

Курс буде цікавим для тих, хто хоче дізнатися, «як жили у минулому». Поряд з тим, є ще й інший рівень підходу до історії повсякдення, адже ми звертатимемося до міждисциплінарного підходу, прослідкуємо динаміку розвитку «структур», відмінності, залежно від соціального походження «споживачів». Важливо звернути увагу ще й на те, наскільки різними можуть бути підходи до дослідження однієї теми.

Кілька слів про хронологічні й географічні межі: хронологічним стрижнем є XVI–XVIII століття, проте подекуди ми звертатимемося до Середньовіччя, щоби прослідкувати динаміку змін і розвитку певного явища, також зрідка забігатимемо трохи наперед, простежуючи подальший розвиток явища. У курсі здебільшого використовуватимемо матеріали англійські, французькі, німецькі, голландські, іспанські, проте для порівняння згадуватимемо також російські й річпосполитські реалії.

Що може бути джерелом для дослідження історії повсякденного життя? Замість перераховувати всі можливі джерела, варто сказати, що будь що, за бажання, може стати таким джерелом. Особливу ж цінність становлять листи і щоденники, спостереження подорожніх (які дивляться на реалії свіжим оком і помічають те, до чого призвичаїлось місцеве населення). Неабияке значення мають також твори літератури і візуальні джерела.

Нарешті, кілька слів про таку важливу річ, як становлення публічної і приватної сфери. Існує декілька визначень того, що є приватним, а що є публічним. Визначення, яке дають редактори збірника «Історія приватного життя. Ренесансні пристрасті» Філіп Аріє і Роже Шартъє («A History of Private Life. Passions of the Renaissance»): приватне могло означати щось приховане, на противагу зовнішньому, доступному публіці. Але це також і особис-

те, індивідуальне, що протистоїть груповому, колективному, суспільному. Приватне ставало ще більш приватним, прихованим і не пов'язаним з колективним життям поступово. Річ у тім, що приватна сфера, про яку в основному йтиметься у нашому курсі, виокремилася саме на початку Нового часу. Цей процес був тісно пов'язаний із формуванням бюрократизованої модерної держави. Наприклад, Норберт Еліас вважав, що виникнення абсолютистської держави супроводжувалося глибокими змінами в емоційному і психологічному житті суспільства, наслідком чого стало витіснення колись публічних актів до приватної сфери. Відтепер від індивіда вимагався більший контроль над власними інстинктами й емоціями, більше почуття сором'язливості. Ці зміни на початку зачепили лише королівський двір і вищі прошарки суспільства, а вже потому поступово поширилися на заможне міщанство, і ще пізніше – на все суспільство. Виділяли два типи поведінки: припустимої на людях і такої, яка дозволялася лише за зачиненими дверима (наприклад, оголеність, випорожнення організму, сексуальний акт). Що показово, дозволене і заборонене тепер визначала держава. Характерно, що починаючи з XVIII століття публічна сфера також уже не була прерогативою держави. Однією з основних засад Просвітництва було використання публічної сфери приватними особами для висловлювання своєї думки.

Звертаючись до основної теми, ми починаємо курс з історії повсякденного життя з теми їжі, оскільки саме вона була основою життя, а також головною повсякденною турботою більшості. Їжа посідала помітне місце в символіці, релігійному житті. З їжею були пов'язані певні регіональні стереотипи – про них часто можна прочитати в подорожніх записках мандрівників.

Велика кількість картин і гравюр XVI–XVIII століть допомагають скласти враження про те, що собою являв стіл тогочасної людини – не лише заможної, а й бідної. Стіл міг багато розказати про соціальний статус людини. При цьому вражає контраст між багатою різноманітністю столів перших і убогістю столів других.

Гравюри Пітера Брейгеля Старшого «Кухня тонких» і «Кухня товстих» (1563) є гарною ілюстрацією того, як уявляли достаток і нестачу в харчуванні фламандських селян. Кухня товстих переповнена різними видами м'яса і ковбас. Мати сповнена здоров'ям і годує дитину власним молоком. На кухні тонких домінують овочі й мушлі. А мати змушена годувати дитину з ріжка. Іншим прикладом є «Весілля» (1568) Пітера Брейгеля. Тут впадає у вічі те, що під час великого святкування найкраще, що можуть запропонувати гостям, – це хліб і каша.

Далі зупинимося на особливостях раціону незаможної більшості населення Західної Європи – селян, небагатих міщан і міської бідноти. Узагальнювати, звісно, досить важко, адже дієта залежала від особливостей регіону, клімату, пори року тощо. З іншого боку, по всій Європі харчування більшості було надзвичайно монотонним, через сильну залежність від врожаїв, проблему зі створенням запасів, а також брак допомоги з інших регіонів країни.

Варто згадати про деякі особливості, пов'язані з демографічною ситуацією Західної Європи ранньомодерного періоду. Перший відчутний демографічний зріст спостерігався у період між XI і XIV століттями – саме до першого спалаху чуми. Поступове зростання населення починається від XVI століття, з невеличкою перервою на початку XVII (що була пов'язана із численними війнами, погіршенням кліматичних умов) і аж до кінця XIX століття. Від приблизно 90 мільйонів у середині XIII століття населення Європи зросло до 125 мільйонів на початку XVIII століття. Населення потребувало території для проживання і вирощування продуктів харчування. І якщо на новоколонізованих землях Нового світу майже не було проблем з місцем для землеробства, такі проблеми були актуальними для вже заселеної Європи. Не варто забувати і про поступове витіснення селян з їхніх земель, найяскравішим прикладом чого є огороджування в Англії XVI століття.

Протягом ранньомодерного періоду більшість населення Європи залишалася вельми консервативною у харчу-

ванні (не з власної волі, звичайно). Ця консервативність і монотонність особливо впадає в очі сучасним дослідникам. Монотонність була зумовлена одноманітністю раціону, а також способами приготування їжі. Починаючи з другої половини XVI століття незаможна більшість практикувала вимушене вегетаріанство, адже такі продукти, як м'ясо, яйця і навіть молочні продукти призначалися, насамперед, для продажу, і регулярно їх могли вживати лише заможніші прошарки. Проте варто згадати, що Європа знала період, коли м'ясні і молочні продукти були доступними ширшій публіці – це були часи після Чорної смерті, коли кількість населення Європи значно скоротилася. Одразу за тим, як кількість людей почала зростати, – м'ясо знову стало делікатесом. М'ясо поступово повертається до звичного раціону більшості лише у часи економічного розвитку і зростання, якими позначається XVIII століття.

В основі раціону більшості людей упродовж усього ранньомодерного періоду були зернові – перш за все, йдеться про хліб. Варіаціями могли бути перепічки й каші. У Франції, наприклад, продукти із зернових культур становили 95 відсотків раціону незаможного населення. Витрати на хліб і борошно подеколи сягали половини витрат бідної родини. Доросла людина з'їдала до півтора кілограма хліба щодня. Хліб був символом духовного і фізичного насичення: переламуючи хліб, голова родини давав сигнал до початку трапези.

Повернемося до проблеми землі, пов'язаної з демографічним зростанням. Оскільки зернові були найпопулярнішою культурою, заради їхнього вирощування доводилося жертвувати землями під пасовиська і вирощування інших рослинних культур. Це, певна річ, скорочувало вживання м'яса і рослинної їжі, окрім зернових. Ще одна цікава тенденція – якщо у бурхливому XVII столітті головною причиною майже всіх численних бунтів були непомірні податки, то у XVIII бунти спалахували через нестачу хліба.

Хоча селяни по всій Європі важко працювали, вирощуючи пшеницю, борошно з цієї рослини було аж ніяк не основною складовою їхнього хліба. Адже пшениця, з якої випікали білий хліб вищого ґатунку, в основному йшла

на продаж. Їсти білий хліб могли дозволити собі лише 4 відсотки населення Європи. Селяни, а також незаможні міщани задовольнялися допоміжними злаками. Найчастіше до пшениці додавали жито, іноді – ячмінь. Житнього борошна додавали пропорційно більше. У деяких північних районах, де бракувало пшениці, випікали хліб із самого лише жита чи ячменю, і вже зовсім рідко пекли хліб із вівса. Додайте до цього брак дріжджів (до середини XVIII століття) – і уявіть собі, що за хліб їли.

Хліб або його замітники могли становити до 80 відсотків калорій, що їх споживали селяни. У містах раціон був різноманітніший, хліб сягав близько 60 відсотків калорій. Причиною такої переваги хліба була його порівняно дешева ціна. За підрахунками, які наводить Фернан Бродель, зерно близько 1780 року коштувало в 11 разів дешевше за м'ясо, в 65 разів дешевше за морську рибу, в 9 разів – за яйця, втричі – за масло та олію. Цілком зрозуміло, що бідні прошарки витрачали свої убогі заробітки не на м'ясо, а на хліб.

Як уже згадано, дуже невеликий відсоток населення міг дозволити собі споживати білий хліб вищого ґатунку – з добре просіяного борошна. Кількість сортів хліба варіювалась, зокрема збільшувалася у скрутніші часи. У хлібі значно підвищувався відсоток висівок і допоміжних злаків. Білий хліб витісняє інші сорти лише у другій половині XVIII століття.

Ось що казали про харчування бідних прошарків сучасники. Англієць Вільям Гаррісон писав у 1577 році: «Вони (біднота) можуть дозволити собі білий хліб лише тоді, коли це дозволяє його ціна. А тим часом замінюють його хлібом з вівса і ячменю: жалюгідна доля, о Боже!»

А німець Себастьян Франк у своїй хроніці 1545 року описав раціон німецьких селян: «Їхній раціон становлять чорний хліб з жита, вівсяна каша, варений горох і сочевиця; єдині відомі їм напої – це вода і сироватка».

Ситуація трошки покращилася в Англії з кінця XVII століття. На початку XVIII століття англієць Йона Ганавей писав: «Їжею бідних є добрий хліб, сир, горох і ріпа взимку, з додаванням свинини чи іншого м'яса, коли

вони його можуть собі дозволити, – але через високі ціни останнім часом вони не часто вживають м'ясо. Щодо молока, то його навряд чи їм вистачає».

Зерно зберігалось доволі погано, проте борошно зберігалось ще гірше, а тому зерно, як правило, не відвозили на млини все одразу. Мололи поступово, коли виникала така необхідність. Тому млини мали працювати протягом усього року, а зупинка млина через замерзання річки могла стати великою проблемою. Частина привезеного зерна залишалась у млинаря – наприклад, у Франції млинарі забирали шосту частину (хоча реально, мабуть, і більше). Допоміжну роль відігравали домашні жорна.

По містах хліб продавали як у хлібних крамницях при пекарнях, так і на ринках. Ціна на хліб у крамницях була найдорожчою. Поряд з цим, існувала велика кількість домашніх пекарень. Випікання хліба в домашніх умовах значно його здешевлювало – майже удвічі. У деяких селах були пекарні, що належали всій спільноті або господареві села. Проте подекуди селяни могли дозволити собі мати власну пекарню, яку приставляли до задньої частини будинку.

Хліб випікали на тривалий час – як мінімум на тиждень, а найчастіше і на два тижні чи навіть більше. Хлібина могла важити п'ять-десять кілограмів. Товста шкоринка захищала такий хліб від швидкого твердіння. Проте навіть твердий хліб не вважали зіпсутим – його все одно споживали, приміром, у такий хліб зручно було наливати суп.

На допомогу часто приходили культури, з яких можна було варити всілякі каші, – просо (особливо на Півдні Європи), гречка, ячмінь, овес. Рис, завезений зі Сходу, ніколи не був популярним у Європі. В Італії він виходив на арену лише у голодні роки. У Франції рис був їжею для найбідніших: його роздавали жебракам, ним годували у лікарнях і казармах. Рис міг бути основною їжею матросів на кораблях під час тривалих подорожей. Навіть така ніби «своя» на українських теренах гречка – індійського походження і до Європи потрапляє не раніше XVI століття.

Щасливішою була у Європі доля кукурудзи (маїсу). Вивезена з Америки до Європи наприкінці XV століття, кукурудза увійшла до раціону бідних у XVII столітті. Її триумф став можливим завдяки рекордній урожайності – тридцять до одного (натомість звичайні зернові давали п'ять-шість до одного). На Півдні Європи – у Португалії, Італії, Південній Франції та на Балканах – завдяки впровадженню до раціону кукурудзяних перепічок і каші селяни мали можливість продавати більше пшениці. Ще одна важлива складова харчування бідних прошарків – бобові, які також вважали «грубою їжею».

Проте навіть допоміжні зернові не завжди рятували від нестачі. Каштани і бобові відігравали роль резерву. Горох, сочевиця, квасоля і боби були дешевим джерелом білків. У часи достатку населення часто відмовлялося вживати бобові, адже ними, як правило, годували тварин. У деяких регіонах Франції та Італії каштани були звичною їжею – їх варили або ж перемелювали на борошно. В інших місцевостях вживання каштанів сигналізувало про те, що почалися голодні часи.

Основною стравою, яку споживали поряд із хлібом на сніданок, обід і вечерю, був суп. Що собою являв суп? Його варили у печі на відкритому вогні. Такий спосіб приготування їжі мав свою специфіку: на металеві перегородки-відмірювачі висоти накладали дрова або вугілля – таким чином регулювали силу нагріву. Воду приносили з криниці, озера чи річки і кип'ятили у котлі. Найчастіше використовували глиняні посудини, металеві котли були рідкістю. До супу додавали різні трави, що росли на городі чи у полі, а також овочі – різні види редьки, трохи моркви і ріпи (хоча ці овочі в основному тримали на продаж), цибулю, також різні види капусти і гороху чи квасолі. Картоплю почали додавати досить пізно – не раніше другої половини XVIII століття і спочатку в гірських районах. Досить рідко в тих небагатих регіонах, де тримали свиней, до супу додавали трохи старого сала, яке плавало у страві кілька днів, а під кінець його з'їдав голова родини. Під час свят у тих місцевостях, де вирощували оливкові дерева, додавали до супу краплину дорогоцінної

оливкової олії. В інших регіонах – трішечки солоного масла. У південних країнах смак урізноманітнювали ароматичними травами – шавлією, чебрецем, базиліком, шалотом, зеленою цибулею і часником. Певна річ, восени суп був густішим, ніж під кінець зими. У приморських регіонах та у місцевостях, де були великі річки, звичайною стравою була юшка з риби.

Трапеза відбувалася приблизно таким чином: кожен член родини підходив за своєю порцією з дерев'яною чи глиняною мискою. Батько або мати родини відрізали кусень хліба для кожного і наливали відповідну до віку і статусу порцію супу.

За супом, як правило, нічого більше не слідувало – хіба що додаткова порція супу або ж шматок хліба, натертого цибулею чи часником, у заможніших родин – із маслом. Іноді влітку споживали ягоди – лише ті, які не годилися на продаж. Ці ягоди також кидали у діжку з водою, додавали кілька листочків для смаку – і це служило за щоденне пиття. У гірських регіонах їли сир, який починав псуватися.

Варто згадати про «погані» роки, посушливі або занадто вологі. Коли було забагато дощів, незрілий ще врожай гнив, і тоді бідні селяни мали робити хліб із висівок і капусти. У разі крайньої потреби селяни також вживали зернові, вражені цвіллю або шкідливими комахами. В такі роки великий відсоток населення голодував. Неврожайні роки могли йти один за одним, наприклад, в Англії між 1549 і 1556 роками не було жодного врожайного року, а тому кожен наступний був важчим за попередній. Неврожай, в першу чергу, залежали від погоди. Але не останню роль відігравав і людський фактор, розвиток сільськогосподарських технологій, наявність війни, а також розвиток комунікацій (адже чим віддаленішими були населені пункти, тим більше вони страждали у голодні роки).

Проте ще більшою проблемою було недоїдання. Навіть тоді, коли незможні люди мали змогу прогодуватись і не страждали від голоду, нестача білків і вітамінів давалася взнаки. Хвороби, спричинені такою нестачею, не були

рідкісними і являли собою чи не епідемії у ранньомодерній Європі: серед них рахіт і цинга, а також діабет через переважання вуглеводів у раціоні. І хоча вважають, що міській бідності зазвичай велося набагато важче, ніж селянам, оскільки у них не було можливості вести хоч якесь власне господарство, однак у скрутні роки їхня доля була трохи кращою, адже майже кожне місто Західної Європи могло запропонувати бідним те, що ми б назвали «соціальною допомогою», – найчастіше практикувалися роздачі хліба або зерна з міських запасів.

Більшість молочних і м'ясних продуктів ішла на продаж. Може постати запитання – чому найкращі продукти продавали? Річ у тім, що земельні ділянки у більшості регіонів Західної Європи були дуже невеликими, а з них необхідно було сплачувати податки (ця проблема загострилася із XVII століття) – до королівської скарбниці, а також оброк господареві. Саме тому пшениця, яйця, молочні продукти, молоді півники, кращі овочі та фрукти опинялися на базарі. Виручені за все це гроші селяни змушені були віддавати на сплату податків.

Тож молочні продукти у більшості регіонів Європи становили лише невеликий відсоток раціону бідних прошарків. Трохи більше їх споживали у регіонах, де було розвинуте скотарство. Загалом, про вживання молочних продуктів відомо не так уже й багато. Водночас із м'ясом склалася досить цікава ситуація: з одного боку, вважають, що м'ясо зазвичай їли лише по святах, у кращому разі – раз на тиждень, з іншого боку – існували регіони, де м'ясо не було аж настільки рідкісним продуктом. У селах м'яса споживали більше, ніж у більшості міст (винятком були великі мегаполіси, як-от Париж чи Лондон). У деяких регіонах Європи, де поширеним було скотарство, відповідно, вживали більше м'ясних продуктів. Загалом же ситуація була такою: конину в їжу не вживали, бо вважали це м'ясо зіпсутим. Корів тримали заради молока. Телят, як правило, продавали, як і старих корів – замість того, щоб їсти. Свині були досить зручною в утриманні твариною, особливо в лісистих районах, бо могли самі прогодувати себе – недоїдками свиней ніхто не году-

вав, бо їх просто не залишалося. Свині могли пастися, висушуючи їжу, до того ж і їли майже все не перебираючи. Проте все одно свиней зазвичай тримали лише в тих регіонах, де було вдосталь дубів, а отже і жолудів. По селах тримали в основному свиней, боров був лише один на все село, а то й на кілька сіл. М'ясо свиней засолювали і зберігали, і саме свинину більш-менш регулярно вживали по неділях і святах. Подібною була ситуація з більшістю м'ясних продуктів – вони швидко псувалися, тому м'ясо переважно засолювали або коптили, щоби продовжити термін його зберігання.

М'ясо кролів почали регулярно вживати лише починаючи з XIX століття. До того часу цих тварин тримали у господарстві лише у великих містах. По селах вважали безглуздим годувати вдома кролів, адже ними кишіли всі навколишні ліси. Зрозуміло, що полювання в цих лісах було заборонено, такий привілей мав лише сеньйор. Проте це ніколи не зупиняло браконьєрів, і сильця на кролів ставили майже всі й усюди.

На задоволення потреби у протеїні могли згодитися також кішки. Їх вживали тоді, коли тварин розводилось надто багато – більше, ніж було потрібно для ловів мишей. Як уже згадано, зазвичай м'ясо вживали не у свіжому вигляді (це було прерогативою заможних, які могли дозволити собі споживати страви зі свіжого м'яса), а у засоленому чи закопченому.

У приморських регіонах важливим додатком до раціону були риба й морські продукти (можна згадати велику кількість мідій на гравюрі Брейгеля). У містах широке споживання риби могло перетворитися на кошмар для тих, хто мешкав неподалік від ринків. У скарзі мешканців Мадрида від 1599 року йшлося про таке: «У п'ятницю, коли рибу привозять на ринок, там, де проїжджають вози, стоїть такий сморід, що їм доводиться зачиняти вікна».

Своєрідним винятком була Голландія, де бідні споживали в основному молочні продукти. Взагалі, варто трохи детальніше зупинитися на особливостях харчування у цій країні. Адже тут, на відміну від інших регіонів Європи, саме молочні продукти й овочі, а не хліб, були основою

раціону незаможних прошарків. Голландський хліб французькі мандрівники називали неїстівним. Білий хліб був занадто дорогим, а чорний могли пекти з чого завгодно – навіть із бобів. Проте голландці мали репутацію сиродів – сир насправді виробляли у величезних кількостях: навіть враховуючи те, що самі голландці вживали його вдосталь, ще чимало залишалося для експорту. Овочів голландці також споживали більше, ніж будь-де у Європі. А у деяких регіонах Голландії, де розвивалося птахівництво, чи не найдешевшими продуктами були яйця.

Нарешті – щоденні напої, які різнилися від регіону до регіону. Вас не має здивувати те, що вода, переважно не надто чиста, не була основним напоєм незаможних прошарків. Воду могли вживати як додаток до основних напоїв – пива, вина чи сидру. Але доля цих напоїв – це окрема тема.

Література:

Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. / Ф. Бродель. – К., 1995. – Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе. – С. 82–94, 101–114, 132–140, 155–163, 172–178.

Goubert P. The French Peasantry in the Seventeenth Century / P. Goubert. – Cambridge, 1992.

Jütte R. Poverty and Deviance in Early Modern Europe / R. Jütte. – Cambridge, 1994.

ТЕМА 2

ЇЖА І НАПОЇ II. СТИЛ ЗАМОЖНИХ: НОВІ СМАКИ (2 ГОД.)

РАЦІОН БІЛЬШОСТІ Й СОЦІАЛЬНИХ ЕЛІТ: ЄВРОПА КОНТРАСТІВ. ОСОБЛИВОСТІ СТОЛУВАННЯ ЗА ПІЗЬНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ: ГОРИ М'ЯСА, РЯСНИСТЬ СТРАВ, ГОСТРОТА І ВЕЛИКА КІЛЬКІСТЬ ЇЖИ. ЗМІНИ, ЩО ПРИНЕСЛО XVII СТ.: ВИШУКАНИСТЬ. ПРИРОДНІСТЬ, ЯКІСТЬ І КОРИСНІСТЬ ЇЖИ – КУЛЬТИВУВАННЯ НОВИХ КУЛІНАРНИХ ПРИНЦИПІВ І ЦІННОСТЕЙ. ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТТЯ «СМАК». РОЗВИТОК УЯВЛЕНЬ ПРО КУЛІНАРНУ ЕСТЕТИКУ: ВІД ШТУЧНОСТІ ДО ПРИРОДНОСТІ. ПОСТУПОВЕ СТИРАННЯ ВІДМІННОСТЕЙ МІЖ ДОСТУПНИМ БІЛЬШОСТІ Й ЕЛІТАМ.

ЩО ТАКЕ МАНЕРИ І ЧОМУ ВОНИ ВЕСЬ ЧАС ЗМІНЮЮТЬСЯ? ЯК НА МАНЕРИ ВПЛИНУВ ЗСУВ ПОРОГУ ЧУТТЄВОСТІ. ЗМІНА ПАРАДИГМИ: ЯК «КУРТУАЗНА» ПОВЕДІНКА ПЕРЕТВОРИЛАСЯ НА «ЦИВІЛІЗОВАНУ». ПРО ЩО МОЖЕ СВДІЧИТИ ПОВЕДІНКА ЗА СТОЛОМ. ЧИ ЧАСТО І У ЗВ'ЯЗКУ З ЧИМ ЗМІНЮВАЛИСЬ ПРАВИЛА ПОВЕДІНКИ ЗА СТОЛОМ. ПРО ЩО СВДІЧИТЬ ЗВУЖЕННЯ КОЛА ПРИСУТНІХ НА ТРАПЕЗИ. СЕРВІРУВАННЯ. ІСТОРІЯ ВИКОРИСТАННЯ СТОЛОВИХ ПРИБОРІВ. ПРИГОДИ ВИДЕАКИ.

ЯК, ЗРЕШТОЮ, НАПРИКІНЦІ РАНЬНОМОДЕРНОЇ ДОБИ ЕЛІТА ЗМОГЛА ВІДРІЗНИТИСЯ ВІД БІЛЬШОСТІ?

Розкішні столи, велика кількість страв, дотримання гарних манер за столом – це привілей заможної меншості населення. Тема цієї лекції – особливості застілля представників цього соціального прошарку. Варто трохи зупинитися на сучасних дослідженнях історії кухні. Тема, справді, є доволі популярною і в останні десятиліття вийшла низка досліджень з історії кулінарії і столових звичок різних європейських країн.

Звернімося до еволюції застіль: дослідники сходяться на тому, що середньовічні застілля характеризувалися ве-

ликою кількістю страв, проте не надто вишуканих і різноманітних. Середньовічна кухня перебувала під значним впливом кухонь римської і арабської (наприклад, таку добре відому страву, як бланманже, у Середні віки було запозичено з арабської кухні!). Саме у часи раннього Середньовіччя значно зростає споживання м'яса і зернових. Проте вживання овочів залишалось на периферії аж до «кулінарної революції» XVII століття. Овочі й трави на пряму асоціювалися з чернечим способом життям, аскезою і постом.

Можна говорити про дві основні європейські кулінарні традиції, на які орієнтувалися решта регіонів, – італійську і французьку. Хоча деякі дослідники наполягають на тому, що кожний регіон мав характерну кухню, з якої щось могли позичати інші. Безумовно, лідером впливів за пізнього Середньовіччя і аж до XVII століття була саме італійська кухня. Її основні ознаки – змішування смаків, використання соусів і спецій. Найпопулярнішими смаками Середньовіччя були солодкий, кислий і гострий. І ці смаки часто перемішували. Гострий домінував у кулінарії понад півтисячоліття, а за пізнього Середньовіччя долучився смак солодкий – завдяки меду, сухофруктам, горіхам і новому іноземному гостеві – цукру. В італійській кухні цукор починає заступати мед досить рано. Ще на початку XIV століття у кулінарних книгах рекомендують додавати мед як соус, макати в нього млинці (хоча для деяких страв прийнятнішим вважають цукор), однак уже на кінець століття перевагу явно надають саме цукру. Особливо це стосується півночі Італії. У Франції ще довго домінує кислий смак, а у німецьких землях традиційно вживають мед. Венеція є лідером із постачання цукру (хоча долучається і Португалія зі своїми плантаціями на Мадейрі і у Бразилії), саме венеційські рецепти свідчать про стрімкий розвиток кондитерського мистецтва, цукром щедро посипають майже всі страви!

З багатьма арабськими запозиченнями, яскрава на смак і на колір (про що йтиметься далі), їжа заможних прошарків відчутно відрізнялася від того, що зазвичай їла більшість населення, – солоного або ж прісного на смак.

Соуси були гострими, прямими, кислими або солодкими і при цьому яскравих кольорів.

Усі ці ознаки знаходимо і у XV, і в XVII століттях як ознаки італійської кухні. У 1473–1475 роках виходить перша друкована кулінарна книга рецептів Патіни – «Про правильне задоволення і добре здоров'я» – своєрідний підсумок, апогей середньовічної кулінарної традиції!

Однак уже у XVII столітті спостерігаються поступові зміни у традиційній кулінарії, пов'язані з відкриттям Нового Світу, а разом з ним цілої низки їстівних тварин і рослин. Картопля і помідори не є частиною нашої історії. Але вже в перші десятиліття XVII століття вищі прошарки смакували індичкою, зеленими бобами і перцем чилі. Зелені боби настільки зріднилися з французькою кухнею, що сьогодні в Європі їх називають саме «французькі боби», забуваючи про американське походження цієї рослини.

Одним із значних елементів змін кулінарії ранньомодерної доби було повернення овочів. Ви здивуєтеся, але такі овочі, як шпинат, деякі різновиди капусти, а головне – морква, з'явилися в Європі не так давно. Морква, приміром, – афганського походження і до Андалузії дійшла лише у XII столітті, до Франції, Нідерландів і Німецьких земель – аж у XIV, в Англію ж потрапила вже після 1400 року. Якщо до 1500 року в кулінарних книгах овочі не надто жалували, то вже у 1590-х роках Олів'є де Серр згадує 13 різних овочів, з-посеред них лише один «новосвітній» – гарбуз. Кількість овочів у кулінарії дедалі зростає. У 1651 році Ніколя де Бонфон пише про 42 їстівні рослини! Опис самих лише різновидів капусти займає декілька сторінок! Частково це пов'язано з тим, що з XVII століття пісних днів уже суворо не дотримувалися, спочатку це стосувалося реформованих церков, а після Тридентського собору – і Католицької. Та й навіть під час Великого Посту дозволялося їсти масло, яйця і сир. Тож овочі вже не асоціювалися з утриманням і аскезою. Окрім того – повернення овочів було пов'язано із бажанням відновити смаки і кулінарію античності – віднайдений текст Апіція про римську кухню вказував на значне вживання овочів. До того ж значно збільшилися способи обробки

овочів, що зробило їх привабливішими – їх уже не лише варили, приправляли і товкли. Разом з тим, овочі стали рисою столів еліт, для широкого загалу їх вживання так і залишилося обмеженим до XVIII століття.

Проте найпомітнішою зміною, яка позначила «кулінарну революцію XVII століття», стала відмова від широкого вживання прянощів у європейській культурі. Якщо у Середні віки перець та інші левантійські прянощі на столах аристократів були ознакою їхньої зверхності й престижу, то вже з середини XVII століття дедалі частіше надають перевагу місцевим приправам. Франція тут виступила попереду решти країн. Французькі мандрівники завзято критикували гострі страви зі східними прянощами, що їх усе ще готували в інших країнах Європи. Набагато у цьому плані відставали країни Східної й, подекуди, Північної Європи. Мабуть, через те, що сюди прянощі дійшли дещо пізніше. У німецьких землях, Нідерландах, Росії та Речі Посполитій прихильність до гострих страв зберігалася досить довгий час по тому, як це вже не було модним на Заході. Тут, принаймні до XVIII століття, ставлення до прянощів було суто середньовічним – ціни трималися дуже високими, а тому пієтет перед прянощами залишався на попередньому рівні. Можливо за традицією багато прянощів споживали також і в Іспанії.

Французи з почту королеви Марії Луїзи згадували про один з банкетів при польському дворі. Їжа виявилася настільки пряною, що вони не змогли її скуштувати, досвідчені ж французи замовляли для себе окремих стіл і страви, приготовлені відповідно до їхнього смаку. Цікаво простежити шлях проникнення іноземних впливів на польські землі. Одними з перших були запозичення з Італії – ще з XV століття. Характерно, що було дві альтернативи сприйняття італійської кухні, яка, на відміну від важкої польської, була дуже витонченою й легкою. Якщо людина з Речі Посполитої перебувала в Італії недовго, то її, зазвичай, починала дратувати ця легкість італійських страв. Один із шляхтичів писав рідним, що хоче якнайшвидше повернутися додому, бо у нього створюється враження, що скоро його почнуть годувати сіном, оскільки травою

його вже годують (під травою він мав на думці салат). З іншого боку, якщо людина перебувала в Італії досить тривалий час, щоб звикнути до місцевих страв, то, приїхавши додому, вона також замовляла уподобані італійські страви (інгредієнти для яких подекуди доводилося привозити з самої Італії). Більше того, ці страви пропонувалися на бенкетах іншим шляхтичам, з чого, як правило, дивувалися гості, й господар заживав слави ексцентрика.

Повертаючись до вживання прянощів у Західній Європі, зокрема у Франції, варто зазначити, що оскільки кількість прянощів збільшилася, ціна на них різко впала, а тому вони стали доступними широкій масі населення, а отже вже не були ознакою престижу. В цьому сенсі класові гастрономічні відмінності згладжувалися. Серед можливих прошарків поширюється мода на вживання місцевих трав і приправ. Петрушку, яка була досить популярною навіть у Середні віки, додають до страв іще частіше. Окрім цибулі, у кулінарії використовують цибулю-шалот, іспанський часник, а також м'яту, кервель, базилік, полин, чабрець і лаврове листя. Популярними, принаймні у Франції, стають каперси, оливки, лимони й гіркі апельсини. До страв починають додавати трюфелі та інші гриби.

Фернан Бродель також згадує про зростання ролі ароматів у кулінарії. До страв додають амбру, ірис, трояндову воду, майоран, мускус тощо. Причому ці ароматні настоянки додавали до будь-яких виробів, а не лише до кондитерських.

Поряд із занепадом прянощів, у Європі змінюються смаки щодо споживання м'яса. У Середні віки столи аристократів відрізнялися так званими шляхетними м'ясними стравами – з дичини, а з м'яса свійських тварин, зокрема яловичини, переважно готували бульйони, фарш, печеню. Починаючи з XVI століття дедалі частіше вживають м'ясо свійських тварин. Отже, аристократи все більше наближаються до міщан, а разом вони віддаляються від решти населення. Відмінність ця полягає у використанні різних частин забитої тварини. Цікаво, що упродовж XVII сто-

ліття потроху зникає використання в аристократичній кухні різних частин свиней – спочатку припинили закупувати вуха, потім – відбивні зі свинини, потім – шкварки, далі – ратиці, пахвину і спину. На королівській кухні замовляли лише молочних поросят, шинку і ще – жир, який і надалі широко використовували.

Популярним стає природний смак страви. Один французький кулінар середини XVII століття писав: «Намагайтеся виділити й урізноманітнити смак того, що готуєте... Капустяний суп нехай має смак капусти, цибулевий суп – лише смак цибулі, а гарбузовий – лише гарбуза тощо... І ви побачите, що ваші господарі поздоровішали і у них покращиться апетит, а вас, разом із кухарями, хвалитимуть. Те, що я сказав про супи, також справедливо щодо інших страв».

На аристократичних кухнях, щоб зберегти природний смак кожної страви, шеф-кухарі почали готувати кожен інгредієнт окремо.

Ще стало модним готувати м'ясо «з кров'ю». Леде підсмажене м'ясо вважали кориснішим. П'єр де Люон так описував старий спосіб приготування м'яса: «...філе... очищали, різали на шматки, клали у суміш з води, оцту, бульйону, солили, додавали часник, цибулю, цедру апельсинів, мускатний горіх, каперси, а також суміш інших продуктів, які після чверті години кипіння змінювали властивості м'яса, робили його твердішим і не смачнішим за деревину. Я вважаю, що стейк, перш за все, потрібно готувати на повільному вогні, а вживати у власному соку, хіба що з додаванням дрібки солі й білого перцю».

З'явилися й інші кулінарні тенденції: готували м'ясні підливи, використовували багато масла, яке з XVI століття потроху витісняє смалець, відокремлювали солоні страви від солодких.

Зміни стосувалися також і кількості споживаних страв, і їхнього вигляду. Красномовною є згадка про бенкет, улаштований на честь призначення Джорджа Новеля йоркським архієпископом у середині XV століття. Запрошені гості з'їли близько 4 тонн зерна (в тому чи тому вигляді), 104 бики, 1000 овець, 304 телят, 304 кабани, 400 лебедів,

2000 гусей, 1000 каплунів, 2000 поросят, 1200 перепелів, 104 павичі, 400 качок, 204 журавлі, 204 козеняти, 2000 курчат, 4000 голубів, 4000 кролів, 400 чапель, 200 фазанів, 500 куріпок, 400 вальдшнепів, 500 оленів, а також 4000 порцій холодного паштету з оленятини, 1000 порцій різнокольорового желе і 3000 однокольорового, 4000 холодних пирогів, 600 щук і 800 лящів, 12 морських свиней і тюленів, а також численні солодощі, вафлі тощо. Бенкетів такого розмаху було безліч. Також можна згадати подібні іспанські заходи, наприклад, бенкет, улаштований у 1605 році на честь прибуття адмірала Англії, складався з 1200 страв з м'яса та риби, а ще був і десерт. Проте не варто забувати, що це була широка соціальна подія, на якій пригощання призначалося для досить широкого загалу.

Уже у середині XVII століття бенкетів для великих мас майже не влаштовували. Ніхто не намагався задовольнити натовп. Бенкети призначалися лише для людей свого кола, еліта дедалі більше намагалася відмежуватися від народу. Можливо, з цим пов'язаний перехід від кількості страв до їхньої якості. В одному з французьких кухарських порадників XVII століття йшлося: «Сьогодні у доброму обіді вже немає тої жахливої надмірності страв, тої рясності рагу й печені, того величезного нагромадження м'яса, тих жахливих куп різноманітних видів м'яса, тих гір із м'яса... все це не є достойним предметом нашого вишуканого смаку. Дедалі більше ціниться витончений вибір м'ясних страв, те, як вони приправлені, правильність їхнього подання, їхня кількість щодо присутніх людей і, нарешті, загальний порядок обіду, що має велике значення для якості й краси їжі, яка задовольняє як смак, так і око».

Хоча задля справедливості необхідно зазначити, що у XVII столітті також було чимало прикладів бенкетів, які не вирізнялися скромністю, принаймні, щодо кількості страв. Французький дослідник Жан-Луї Фландрін зазначає, що на жодному з середньовічних зображень бенкетів ми не знайдемо такого багатства страв на столах, як на картинах XVII століття. Столи майже прогинаються під

кількістю тарілок. У деяких описах обідів простежується збільшення різноманіття страв. Якщо найбільша кількість страв, описаних у середньовічних меню, сягала 36, то у книзі «Кухар королівський і міщанський» автор згадує бенкет герцога Омона 1690 року, на якому подавали 171 страву, в тому числі 16 різних супів, 13 основних страв на перше, 28 холодних закусок, 16 видів м'яса й 28 основних блюд на друге, окрім того, ще не менше 57 видів десертів. І все це подавали 42 гостям.

Звернемося до англійського прикладу. Погляди на кількість спожитого в Англії змінюються у елизаветинську добу – відтоді серед представників привілейованих прошарків поширюється мода на дворазове харчування. Перший прийом їжі відбувався близько 11–12-ї ранку, а наступний – о 5–6-й вечора. Проте такі зміни не позначилися на кількості того, що споживали за столом. Іноземці вважали англійців ненажерами. Навіть у голодні часи, про які ми вже згадували, населення Англії було краще нагодоване, ніж будь-де у Європі за тих самих обставин. Вільям Гаррісон, хроніст елизаветинських часів, виправдовувався: «Північне розташування нашої країни зумовлює підвищений жар наших шлунків, тому наші тіла більше потребують надмірної їжі, ніж організми мешканців спекотніших країн». Хоча в іншому місці він робить закиди шотландцям, які, нібито «набагато випередили нас у ненажерливості і надмірності й так поглядшали, що дехто з них здатен лише проводити весь свій час за столом, заповнюючи шлунок». При цьому Гаррісон не враховував власну теорію про північне розташування і «жар шлунків».

Порівняно з Середньовіччям, у кухні ранньомодерного часу відбулося чимало змін. Наприклад, змінилося ставлення до кольорів у кулінарії. У Середні віки цьому аспекту приділяли значну увагу. Страви визначали за їхнім кольором, а не за складом. Приміром, у джерелах йшлося про зелені соуси, білий часник (голівка) і зелений часник (пір'я), жовтий соус, жовтий перець, червоний, зелений, а також німецький білий бульйон. При цьому колір страви був штучним, а не природним. В інструкціях, приміром, було зазначено: «додайте шафран для червоного ко-

льору», «підсмажте хліб для кольору». Щоб надати страві бажаного кольору, використовували різні методи. Для отримання різних відтінків зеленого додавали трави, наприклад, петрушку, щавель, виноградне листя. Уже згаданий шафран застосовували для отримання жовтого чи червоного, соняхи – для синього, фіолетового й червоного, червоний кедр – для інших відтінків червоного і рожевого. Решта ж барвників була, м'яко кажучи, неістівною, а то й взагалі небезпечною для здоров'я. Наприклад, рекомендували використовувати ляпіс лазурит (напівдорогоцінний камінь синього кольору), золоті пластини, срібло, а також «пластини білого, червоного й зеленого олова». Страви, які прикрашали цими барвниками, не були декоративними, а призначалися для споживання.

У XVII–XVIII століттях надавали перевагу природним кольорам страв. Якщо в книзі було згадано про колір – отже, йшлося про якісь кулінарні властивості певної страви (приміром, біле й темне куряче м'ясо). Іноді колір вказував на спосіб приготування страви. Наприклад, білий бульйон готували з сирого м'яса, а коричневий – з підсмаженого. Також розрізняли «біле» і «коричневе» масло – перше лише доводили до кипіння, а друге – кипіло протягом довгого часу. На основі першого готували білі соуси, а на основі другого – коричневі. Отже, змінилися уявлення про кулінарну естетику – якщо у Середні віки більше цінували «красу» страви, її декоративність, то у ранньомодерний період естетика напряму пов'язувалась із гастрономічними якостями.

У середньовічних кулінарних книгах згадано, наприклад, паштети з птахів, з яких при розрізанні вилітали живі птахи, а також страви із зображеннями лицарів, сарацинів, святих, різних сюжетних сцен. Дещо подібне можна знайти подекуди і у пізніші часи – навіть у XIX столітті. Зовсім зникла інша традиція – подавати птахів у пір'ї (досить складна процедура, за якою з птаха потрібно було зняти всю шкіру разом із пір'ям, при цьому нічого не зіпсувавши).

У Східній Європі, зокрема у Речі Посполитій, страви прикрашали до XVIII століття. Щоправда, ця тенденція

вже у XVII столітті викликала незадоволення й критику. Писали про те, що кухарі вигадують усілякі витівки, аби лише приховати справжній вигляд і смак страви. Іноді важко навіть було здогадатись, що саме їли за столом. Наприклад, згадували про паштет, вкритий позолотою! Також описували модну на початку XVIII століття тенденцію фарширувати півнів і качок: кухарі обережно знімали з птаха шкіру, щоб не зіпсувати її, а потім начиняли, «чудернацьки вигинаючи ноги, крила й голови, створювали фігури, зовсім не подібні на божі створіння».

З середини XVII століття поняття «смак» набуває додаткового значення, не пов'язаного із їжею. «Добрий смак» – це вже не просто смачна їжа, а метафора для позначення відчуття краси, чутливості до гармонії та дисгармонії. Подібне визначення знаходимо у філософському словнику Вольтера.

Ще одна важлива зміна від Середніх віків до XVIII століття – кількість осіб за столом. У Середні віки місцем бенкету був величезний прямокутний або підковоподібний стіл, за яким збиралися не лише члени родини, а й усі домашні, а також слуги. Порядок сидіння був ієрархізованим. Так само на місце людини у суспільстві вказувала і їжа, яку подавали, – високий стіл і низький стіл (дотепер в англійських університетах збережено цю традицію). У XVIII столітті відбувається поступова, але остаточна у підсумку відмова від публічності за столом – столи стають значно меншими. Ще у XVII столітті виникає їдальня як спеціальне приміщення. І нарешті, на столі з'являється дзвоник, який сигналізує про те, що слуг біля столу не має бути й близько – лише найінтимніше товариство, яке бажало проводити час за приємною і, можливо, таємною розмовою, а лакея, за потреби, викликали дзвоником.

Література:

Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. / Ф. Бродель. – К., 1995. – Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе. – С. 166–171, 182–188.

Элиас Н. О процессе цивилизации / Н. Элиас. – М., 2001. – Т. 1. – С. 111–196.

Flandrin J.-L. Distinction through Taste / J.-L. Flandrin // A History of Private Life. Passions of the Renaissance / ed. Roger Chartier. – Cambridge, Massachusetts and London, 1989. – P. 265–271.

Muir E. Rituals in Early Modern Europe / E. Muir. – Cambridge, 1997. – P. 117–132.

Додаткова література:

Bystron J. S. Dzieje obyczajów w dawnej Polsce wiek XVI–XVIII / J. S. Bystron. – Warszawa, 1994. – Т. II. – С. 455–493.

Munro G. E. Food in Catherinian St. Petersburg / G. E. Munro // Food in Russian History and Culture / ed. M. Glants and J. Toomre. – Bloomington, 1997. – P. 31–47.

Revel J. The Uses of Civility / J. Revel // A History of Private Life. Passions of the Renaissance / ed. Roger Chartier. – Cambridge, Massachusetts and London, 1989. – P. 167–205.

ТЕМА 3

ЇЖА І НАПОЇ ІІІ. СТИЛ ЗАМОЖНИХ. ЕВОЛЮЦІЯ МАНЕР (2 ГОД.)

Семінар

Проблеми для дискусії:

- Що таке манери і чому вони весь час змінюються? Як на манери вплинув зсув порогу чуттєвості?
- Зміна парадигми: як «куртуазна» поведінка перетворилася на «цивілізовану».
- Еволюція манер і поведінки за столом.
- Чи часто і у зв'язку з чим змінювались правила поведінки за столом? Про що може свідчити поведінка за столом? Про що свідчить звуження кола присутніх на трапезі?

Література:

- Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. / Ф. Бродель. – К., 1995. – Т. 1. – С. 166–171, 182–188.
- Элиас Н. О процессе цивилизации / Н. Элиас. – М., 2001. – Т. 1. – С. 111–196.
- Flandrin J.-L. Distinction through Taste / J.-L. Flandrin // A History of Private Life. Passions of the Renaissance / ed. Roger Chartier. – Cambridge, Massachusetts and London, 1989. – P. 265–271.
- Muir E. Rituals in Early Modern Europe / E. Muir. – Cambridge, 1997. – P. 117–132.

ТЕМА 4

ЇЖА І НАПОЇ ІV. НАПОЇ І ЗБУДНИКИ (2 ГОД.)

Семінар

Проблеми для дискусії:

- Напої масового споживання: регіональні особливості. Трійка лідерів: вода, пиво і вино.
- Феномен пияцтва: тверезий Південь – п'яна Північ?
- Застільні ритуали.
- Новоприбульці до Європи – гарячі напої. Кава, чай, шоколад – регіональний розподіл вживання.
- Хто і для чого тверезіє, вживаючи гарячі напої?
- Етапи засвоєння тютюну в Європі.

Література:

- Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. / Ф. Бродель. – К., 1995. – Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе. – С. 189–221.
- Курукин И. «Государево кабацкое дело». Очерки питейной политики и традиций в России / И. Курукин, Е. Никулина. – М., 2005. – С. 142–162.
- Шивельбуш В. Смаки раю. Соціальна історія прянощів, збудників та дурманів / В. Шивельбуш. – К., 2007.
- Яременко М. Насолоди освічених в Україні XVIII століття (про культуру вживання церковною елітою чаю, кави та вина) / М. Яременко // Київська академія. – 2012. – Вип. 10. – С. 117–184.

Додаткова література:

Грабовецький В. З історії кав'ярень в Європі / В. Грабовецький. – Івано-Франківськ, 1994.

Дефурно М. Повседневная жизнь Испании золотого века / М. Дефурно. – М., 2004.

Зюмтор П. Повседневная жизнь Голландии во времена Рембрандта / П. Зюмтор. – М., 2001.

Bystroń J. S. Dzieje obyczajów w dawnej Polsce wiek XVI–XVIII / J. S. Bystroń. – Warszawa, 1994. – Т. II. – S. 455–493.

ТЕМА 5

ЖИТТЄВИЙ ПРОСТІР (2 ГОД.)

ЗАГАЛЬНА АТМОСФЕРА В МІСТАХ І СЕЛАХ. І ДОСІ ЗДЕБІЛЬШОГО АГРАРНА ЄВРОПА. ТОПОГРАФІЯ СЕЛИЩ ЗАЛЕЖНО ВІД РЕГІОНУ. ШО РОБИТЬ МІСТО МІСТОМ – СПРОБИ ВИЗНАЧЕННЯ. ГОЛЛАНДСЬКИЙ ПРИКЛАД САМОВИЗНАЧЕННЯ. ВЕЛИКІ Й МАЛІ МІСТА. МІСТА-ЛІДЕРИ. СОЦІАЛЬНА ТОПОГРАФІЯ МІСТА: ШО Є У ЦЕНТРІ І ШО – НА ПЕРИФЕРІЇ МІСТА. ПРОБЛЕМА БЕЗПЕКИ У МІСТІ. ОРГАНІЗАЦІЯ ОХОРОНИ МІСТА. ПОЖЕЖА – ОСНОВНИЙ ВОРОГ МІСТ. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЖЕЖНОЇ БЕЗПЕКИ.

СТАН ВУЛИЦЬ. ДОТРИМАННЯ ГІГІЄНИ І ПОРЯДКУ НА ВУЛИЦЯХ МІСТ. ПРОБЛЕМА ПОМИЇВ І БРУДУ. ПЕРЕВИНАЙДЕННЯ КАНАЛІЗАЦІЇ. ВИНЯТКОВИЙ ПРИКЛАД ГОЛЛАНДІЇ. БУДИНКИ. БУДІВЕЛЬНІ МАТЕРІАЛИ: ДЕРЕВИНА І КАМІННЯ. РОЗМІРИ МАЮТЬ ЗНАЧЕННЯ: ВЕЛИКІ ЧИ МАЛІ, ВИСОКІ ЧИ НИЗЬКІ. ПРО ШО МОЖУТЬ РОЗПОВІСТИ ФАСАДИ. ВСЕРЕДИНІ БУДИНКІВ.

СКІЛЬКОМА КІМНАТАМИ МОЖНА ОБІЙТИСЯ? ЕВОЛЮЦІЯ МЕБЛІВ І НАЧИННЯ: ВІД ПРОСТОТИ І ФУНКЦІОНАЛЬНОСТІ ДО ЕСТЕТИКИ. ШО ТАКЕ «УНІВЕРСАЛЬНІ МЕБЛІ»? ЗАТИШОК У ДОМІ: В ЯКИЙ СПОСІБ ВИРІШУВАЛИ ОДВІЧНУ ПРОБЛЕМУ ОПАЛЕННЯ Й ОСВІТЛЕННЯ.

Французький дослідник Робер Мюшембле у книзі про народну і високу культуру ранньомодерного періоду спробував відтворити атмосферу міст і сіл. Головні риси, що він виділяє, – це непевність і страх. У сільській місцевості все просякнуте духом священного і небезпечного. Мюшембле особливо наголошує на темноті, небезпеці, холоді й брудності. Темрява могла бути абсолютно непроглядною, адже через тісноту вулиць не могло проникнути навіть місячне світло. Почуття непевності й небезпеки культивували безперестанно. Причому небезпека мала як фізичне, так і психологічне походження – тобто страхи могли бути як перед реальною небезпекою, так і перед уявною. Цвин-

тарі, розташовані просто посеред сіл, навіювали відчуття близької смерті. Міста, з іншого боку, Мюшебле вважав більш структурованими, проте і нестабільнішими. Типове місто він описує як «смердюче, шумне, брудне, нездорове і з великою кількістю пліток, що циркулюють». Проте погляди Мюшебле на більшість процесів, що відбувалися у ранньомодерну добу, є досить специфічними. Ключовий термін, що об'єднує всі його праці, – «страх». А тому спробуємо подивитись на життєві простори ранньомодерної людини з різних кутів зору.

Протягом ранньомодерного періоду Європа, переважно, залишається глибоко аграрною. Сільське господарство є основою економіки більшості країн. На початку періоду співвідношення сільського населення до міського – 10:1, але воно поступово змінюється. На схід від Ельби більшість сільського населення залишається особисто залежними від пана, тобто кріпаками. «Свобода» селян на захід від Ельби також була відносною. Селяни здебільшого своєї землі не мали, а жили на землях пана, якому регулярно сплачували той чи той податок. Тягар податків був досить важким, зокрема, у Північній Франції після сплати всіх повинностей у селянина залишалося не більше 20 відсотків врожаю. Траплялися й селянські виступи, і, як зазначали деякі дослідники, дивно, зважаючи на умови тогочасного життя, що вони не вибухали набагато частіше.

Найнезалежнішими вважають англійських селян, і саме англійське село відображало найширший спектр соціального розшарування. Середземноморські й східноєвропейські села склалися переважно із селян, що належали до одного класу – незаможного, і ледь виживали на власних ресурсах. Наприкінці «залізного» XVII століття майже по всій Європі відбувається розшарування сільської громади – багатство концентрується в одних руках, а кількість безземельного селянства зростає. Наприклад, у Лангедоку вся земля була зосереджена у руках лише 15 відсотків мешканців села.

Мало які села здатні були вижити в ізоляції від сусідніх сіл, зв'язок з котрими було необхідно підтримувати для пошуку шлюбних партнерів і комерційного обміну

(ремісники необов'язково були в кожному селі, так само – знахарі й ворожки). Таким чином, кожне село становило нібито неповну громаду, яка була комплементарною за рахунок сусідніх громад. За таким самим принципом формувалася ідентичність певного регіону: селяни вирощували ті самі культури, мали однакові природні умови, однаковий ґрунт, виконували подібні господарські роботи, однаково одягалися, вживали один діалект. Залежно від місцевості, стійкішими могли бути або родинні, або сусідські зв'язки (як на півночі Європи, де відбувалися переселення). Найміцнішою рушійною силою ранньомодерної Європи було відчуття громади – те, що в нашому індивідуалізованому світі майже втрачено.

Уявлення про типи сільських забудов є менш чітким, порівняно з містами. Не збереглося, подеколи навіть і не існувало планів сіл, подібних до досить детальних планів міст. Виняток можуть становити хіба що плани сільських будинків, зроблені у 1550 р. італійським архітектором Себастьяно Серліо як ілюстрація до «Книги про архітектуру». Тут містилися плани як будинків для заможних, котрі здатні були винайняти архітектора, так і для малозабезпечених і навіть неписьменних, які могли б побудувати свій будинок лише вивчаючи малюнки. 12 типів сільських забудов – великі будинки для аристократів, заміські будинки для міщан, споруди для бідних ремісників, заможних селян, середняків і бідних селян. Кожна категорія ще мала підрозділи відповідно до різного ступеня статків. Процес побудови у згаданій книзі описано крок за кроком. Деякі плани справді використовувалися як в Італії, так і у Франції. Функціональність – основна риса: необхідно було якомога раціональніше співвіднести розміри будинку, кількість людей у родині і потужність обігріву. Певні висновки про стан будівель можна зробити за податковими переписами – принаймні, про кількість заможніших господарств, розміри будівель, кількість дверей і вікон.

Варто пам'ятати також, що певну кількість сільських будинків разом із землею мешканці винаймали. Не кожен був здатний утримувати свій будинок, не кажучи вже про

земельну ділянку. Винайм також був важким тягарем для селянської родини. Будинок зазвичай належав землевласникові, який міг у разі несплати ренти викинути родину на вулицю. А отже рента означала більшу мобільність. Це особливо характерно для XVII століття.

Сільських будівель із ранньомодерних часів зберіглося надзвичайно мало. Загальний вигляд тодішніх сіл можна уявити хіба що за картинами. Екстер'єри досліджували за картинами і гравюрами Дюрера, Пітера Брейгеля старшого, Пітера Брейгеля молодшого і Яна Брейгеля, за уривчастими описами мандрівників.

Обличчя села повсякчас змінювалось – старі будинки оновлювали, перебудовували або на їхньому місці будували нові. Руйнація відбувалася через війни, метеорологічні умови і, звичайно ж, із плином часу. На характер забудови впливало те, яка родина там проживала. Будівельні матеріали залежали від того, які саме ресурси були доступні в певному регіоні. Характерно, що зовсім убогі будинки – мазанки з солом'яними дахами – почали зникати у західноєвропейському селі вже з XVII століття – вони були нерентабельними, бо вимагали щорічного ремонту, сильна злива чи пожежа могли зруйнувати їх. У регіонах, де поширеним був нуклеарний тип родини, жили в однокімнатних будинках (старші діти зазвичай наймалися у прислугу). Кількість цих споруд зростала під час війн і голоду. Від місцевості залежало, чи убогі будинки формували цілі вулиці, чи вони були розкидані по селу. Характерною для західноєвропейських сіл була забудова вздовж вулиць. Часто під одним дахом розміщувалися і житлові будинки, і господарські. Під час кризового початку XVII століття кількість дуже бідних сіл в Англії і на заході Франції зросла. Селяни жили разом із худобою, жебракували. Мазанки будували просто в полі, під лісом. Характерною рисою ранньомодерного сільського життя була велика кількість жебраків, що залежали від подаянь. Поряд з тим, в усі часи існували кращі будинки заможних селян.

Наведемо кілька регіональних прикладів. В Іспанії злиденні села були своєрідним відображенням життя се-

лян. Непомірні податки разом із неродючими землями створювали досить важкі умови для життя у сільській місцевості. Будівельні матеріали використовували найпростіші, переважно саман, каміння було рідкістю. Будинки здебільшого складалися з однієї кімнати, у виняткових випадках було більше двох. Усередині сільських общин існували певні ієрархії. Достаток залежав також від регіону. Подібну картину спостерігаємо і північніше – у Голландії, де селянські будинки були також однокімнатними, часто досить убогими. У лісових регіонах житло зводили просто з торфу, іноді навіть без вікон. У рівнинних місцевостях траплялися і заможні будинки у кілька поверхів. Уже наприкінці XVII століття – «золотої доби» у Голландії – по селах з'являються своєрідні «дачі» – вілли заможних городян, які виїжджали сюди на відпочинок.

Із села перенесемося до міста. За якими ознаками населений пункт можна вважати містом? Можливо, за кількістю населення? Нижню межу, за якою поселення можна назвати містом, досить важко визначити. У Франції на початку XVIII століття поселення з 2 тисяч жителів вважали містом, а для Англії нижня межа була 5 тисяч. Нідерланди, а особливо Голландія на загальному тлі є справжньою країною міст. Їх тут із XVII століття найбільше в Європі. Нечуваний для Європи відсоток урбанізації, понад 50 відсотків населених пунктів становлять міста: Антверпен, Брюссель, Амстердам, Утрехт, Ляйден, Хаарлем, Гронінген, Делфт, Роттердам, Дордрехт тощо. Деякі офіційно містами не вважають, бо існували відповідні місцеві визначення міста: оточене валом, має митницю і відряджає депутатів до Генеральних Штатів провінції. В інших регіонах Європи міста визначалися наявністю особливих фіскальних прав, автономного статусу. Ідеальним типом міста можна вважати німецьке із самоврядним правом – такого типу міста простягнулися від Нідерландів, через німецькі землі, із заходу на схід Європи – у Річ Посполиту, і далі на південь через Швейцарію до Північної Італії. У Росії – найменші показники: у середині XVII століття – 2,5 відсотка, а на кінець XVIII відсоток зріс лише до 4.

Упродовж XVI століття кількість міського населення стрімко зростає. Міста приваблювали до себе відносним добробутом і безпекою. А тому зростання міст у ранньомодерний період було результатом міграцій населення. Наприклад, у Лондоні у першій половині XVII століття кількість поховань значно перевищувала кількість народжень, і тим не менше, населення міста і далі збільшувалося.

Ознакою міста подекуди вважають специфічні заняття населення. Йдеться про розподіл праці між селом і містом: село забезпечує сільськогосподарськими продуктами, місто є торговельним і ремісничим центром. Насправді місто залишається аграрним протягом усього ранньомодерного періоду – це стосується навіть великих міст, мешканці яких до XVIII століття подекуди вели підсобне господарство. Поля, сади і городи, худоба – звичайна частина міського пейзажу. Сади й городи були як за межами міста, так і всередині. Поля і пасовища, як правило, розміщувалися за містами. Від худоби у місті поширювалися бруд і сморід. У маленьких містах сільськогосподарська діяльність була значно жвавішою, є навіть історії про те, як усе населення виходило збирати врожай, а місто залишалося дуже вразливим для атаки ворога. Така ситуація спостерігалася навіть у країнах з високим рівнем урбанізації, як-от Фландрія чи Англія. З іншого боку, у селах процвітало ремісництво – у кожному селі (чи в кожному другому-третьому), як правило, були коваль, гончар, теля тощо.

Міські укріплення іноді називають ще однією ознакою міста. Упродовж ранньомодерного періоду спостерігається тенденція до їхнього зникнення (там, де вони ще залишалися). У Британії навколо міст мурів майже не було або ж вони не мали захисної функції (як-от у Лондоні). Десь їх намагалися перебудувати відповідно до нових стратегічних вимог, а десь – залишали як є, приміром у Стамбулі, а також повсюди в Голландії, де за мурами з XVII століття припинили доглядати, на них висаджували дерева, траву, влаштовували прогулянкові доріжки. Укріплення було зруйновано, хоча їх зберігали з естетичних міркувань.

Можна вести мову про ієрархії міст. Великих міст, міст-монстрів у Європі було небагато. Найбільші міста Європи за кількістю населення – це Лондон (середина XVI століття – 93 тисячі, середина XVII – 317 тисяч, кінець XVIII – 860 тисяч мешканців), Стамбул (на початку XVI століття – близько 80 тисяч, а наприкінці століття – вже 500 тисяч), Париж, одразу за якими слідували Неаполь, Амстердам, Мадрид, Відень, Мюнхен, Копенгаген, до яких значно пізніше, у XVIII столітті, приєднується Санкт-Петербург. Починаючи від XVII століття ці міста зростають і розвиваються за рахунок інших міст і сіл своїх держав.

Ще у XVII столітті спостерігається заселення центральних вулиць за професійним корпоративним принципом, що відбито у назвах вулиць. У деяких містах, зокрема у Стамбулі, а також у великих містах Речі Посполитої квартали формувалися ще й за етнічною належністю населення (єврейські, вірменські, руські тощо). Периферії міст майже усюди – це злиденні райони, населені місцевою біднотою і маргіналами. Основна складова поповнення міського населення – вихідці з інших (часто сільських) місцевостей. Міста потребували цієї свіжої крові для виконання чорної роботи. Периферійні райони – це брудні, забудовані дерев'яними спорудами вузькі вулички з усіма ризиками, притаманними середньовічному місту.

Усередині XVII століття починають вимощувати бруківкою центральні площі деяких міст, щоби покращити умови для торговельних перевезень. Проповідники запально виступали проти цього, вважаючи бруківку марнотратством. Вулиці у містах були дуже вузькими – здебільшого могла проїхати лише одна карета, ледь протискуючись поміж будинками. Починають будувати нові будинки з каміння. У Голландії надавали перевагу невеликим спорудам, а тому місто зростало лише вшир.

Місто (як і село) жило за певними часовими ритмами. Як правило, із заходом сонця життя завмирало. Уночі за порядком у місті подекуди слідували вільнонаймані поліціанти. Однак обов'язки свої вони виконували не дуже старанно, а через продажність і зв'язки з кримінальним

світом зажили поганої слави. Перехожі в темряві мали нести запалені факели або свічки. В деяких містах вводили комендантські години.

Також у містах були нічні варти. Наприклад, у Голландії їх набирали з громадян, які несли короткострокову службу. Ворота міста на ніч зачиняли, а ключ передавали бургомістрові. Варта обходила всі вулиці, підбирала п'яних або тих, хто заблукав, попереджала громадян, які не зачинили ставні й двері, а також запобігала крадіжкам, слідувала за пожежною безпекою. Проте, як і у випадку з поліцією, – варта часто не дотримувалася своїх обов'язків – грілися по кабаках, їх підозрювали у зв'язках з грабіжниками і паліями.

На початку XVII століття деякі голландські міста видають постанови про освітлення муніципальних будівель свічками у спеціальних нішах. Подекуди використовували масляні лампи, які закріплювали на будинках і небезпечних в'їздах на мости. Влада рекомендувала освітлювати входи до трактирів після 10-ї вечора, проте, зважаючи на кількість таких вказівок, можна припустити, що їх наряд чи дотримувалися. В Амстердамі у 1595 році муніципалітет вимагав, щоб на фасаді кожного дванадцятого будинку горів ліхтар. Ліхтарі повісили, проте свічки запалювати «забували», оскільки це було недешево. Тому міська влада вирішила ввести податок на утримання ліхтарників для обслуговування вуличних ліхтарів. Проте освітлення все одно залишалось дуже слабким і неефективним.

Після 1669 року художник Ян ван дер Гейден винайшов масляну лампу для вуличного освітлення. Відтоді ліхтарі для Амстердама виробляли масово, а ліхтарники з драбинами і ганчірками, якими обтирали олію зі скла, стали звичним елементом вечірнього пейзажу. Згодом ліхтарі з'явилися у Гаазі і Горні, у менших містах освітлення не було до кінця XVII століття. Париж отримує освітлення на вулицях наприкінці XVII століття (у 1697 р.), а слідом за ним – інші великі міста Європи, зокрема Франції.

Встановити устаткування і слідувати за освітленням – непросте завдання. Містам були потрібні майстри із заліза

і скла, щоб робити ліхтарі. Кілька корпорацій на зорі Просвітництва отримали завдання облаштувати освітлення в містах (що видається дуже символічним!). Але відтоді значення того, що стояло за денним часом і нічним, почало змінюватися.

Змінюється і характер використання світла в приватному (замкненому) просторі. Надзвичайно вражають своєю контрастною красою картини лотаринзького художника Жоржа де ля Тура. Його охрестили майстром світла в темряві. Проте цей казковий ефект досягається однією найпростішою річчю – світлом свічки. Вдосконалення освітлення означало серед іншого і можливість подовжити час, зручний для виробництва. Від XVI і до XVII століть вишла ціла низка статутів, у яких відобразилася боротьба за подовження робочого часу. Поліція слідувала за дотриманням цих актів.

Упродовж усього ранньомодерного періоду досить серйозною загрозою і лихом були пожежі. Основні причини їх виникнення: повсюдне використання відкритого вогню – для опалення, приготування їжі, освітлення, ілюмінацій; велика кількість дерев'яних забудов; тіснота вулиць; примітивні засоби пожежної безпеки. Від пожеж могли постраждати цілі вулиці, ба навіть великі міста. Велика пожежа у Лондоні 1 вересня 1666 року (найбільша в історії міста) тривала п'ять днів. Уціліла лише шоста частина цього величезного міста. Після пожежі мешканці не впізнали своїх вулиць. Земля залишалася гарячою ще через день після закінчення пожежі, залізні ворота й решітки в'язниць розплавилися, каміння, з якого були побудовані будинки, розпеклося і стало яскравобілим, вода, яка залишилась у деяких фонтанах, кипіла. Однак за офіційними даними від цієї жахливої пожежі загинуло лише шість осіб.

Інший показовий приклад – міста, які до кінця XVIII століття були, в основному, дерев'яними. Варто згадати руйнівні пожежі у Києві 1775 і 1780 років і найбільшу пожежу вже початку XIX століття – 1811 року, які знищили цілі райони, зазвичай найбільше страждав Поділ.

Тому питання запобігання пожежам і пожежної безпеки було для міст чи не найактуальнішим. Були спроби регулювати користування вогнем: у деяких містах вогонь у пічках можна було запалювати і гасити лише за сигналом – в інший час готувати заборонялося. Намагалися регламентувати форму і розміри димарів та печей. Але і це мало допомагало. Причинами пожеж могли бути підпали, проте зазвичай вони спалахували через недбалість. Найчастіше пожежі траплялися у грудні, найрідше – у квітні. У Лондоні найнебезпечнішим з огляду на пожежі часом доби була 10-та година вечора, а найспокійнішим – 7-ма година ранку.

Також поширилася система нагляду і сповіщення про пожежі. У великих містах здебільшого виставляли патрулі, які обходили вулиці з відрами води. Коли помічали пожежу, подавали якийсь сигнал – у різних місцевостях різні – за допомогою дзвона, трещітки, горнів, барабанів. Зводили дозорні башти, у великих містах по кілька. На башті у разі пожежі виставляли сигнальний знак – прапорець або факел у напрямку поміченого вогню. За сигналом люди, як правило, брали відповідний реманент і поспішали на допомогу.

Реманент був найрізноманітніший: драбини, шкіряні відра, великі вітрила, які можна було намочити у воді й накинути на палаючий будинок. Майстерні, а у багатьох регіонах і господарі будинків зобов'язувались мати певну кількість протипожежного реманенту, регулярно проводили інспекції. У 1673 році в Амстердамі було розроблено шприцевий насос, який давав змогу поливати навіть досить високі будівлі під потужним напором.

У Голландії, на відміну від більшості країн Європи, діяли служби громадської гігієни, що зайвий раз доводило прихильність голландців до чистоти і порядку. Ці служби, серед іншого, контролювали стан ринків, відстежуючи зіпсовані продукти. Подорожніх вражала чистота голландських вулиць. Господині регулярно мили тротуар і бруківку перед своїми будинками. У містах вулиці чистили щітками і навіть забороняли ходити до вітру просто неба. Три голландські міста – Брук, Алкмар і Ляйден – виборювали право називатися найчистішим.

Сміття довгий час викидали і виливали прямо на вулиці: у Франції вулиці мали увігнуту форму, тож бруд виливали посередині, в Голландії вулиці були опуклої форми – зі стоками з обох боків, стоки ще й прикривалися.

Кілька слів варто сказати про будинки. Функціональність будинку була основною вимогою – чи не до XVIII століття. Важливою умовою було поєднання в одній споруді місця для відпочинку і для роботи. Приміром, майстерня потребувала такої організації, в якій зведено робочу і приватну сфери. Так само і будинок купця довго поєднував складські приміщення, контору і житлове приміщення.

Будинки для найму стають звичною частиною великих міст з XVIII століття, а жили в них міщани різних категорій – від поденних робітників до більш-менш заможних буржуа. Власниками таких будинків спершу були аристократи, які викупили землю і на ній зводили вузькі високі споруди. Кількість поверхів поступово зростала. Такі будинки потребували частих перебудов і добудов. До кінця XVIII століття з'являються цілі квартали нового типу – доходні будинки, зі специфічною організацією публічного і приватного простору.

Обличчям будинку є фасад, який виконує репрезентативні функції, демонструє соціальне становище господарів, свідчить про гостинність, але також виконує функцію захисту від хаосу вулиці. Господарі часто прагнуть зовні прикрасити будинки (якщо можуть собі це дозволити). Якщо заможні буржуа прикрашали будинки декоративними елементами з пілястрами, каріатидами, левами тощо, то бідніші міщани фарбували свої помешкання, надаючи їм святкового вигляду. З XVII століття поширюється мода на вивіски: написи, малюнки, емблеми. Іноді на одному будинку висіло одразу кілька дощок, оскільки нові господарі з естетичних міркувань залишали стару вивіску. Які то були вивіски? Кондитера символізували святі Миколай і Оберт, лікаря – «судно», хірурга – білочервоно-синя жердина (білий – видалення зубів, лікування переломів, червоний – пускання крові, синій – гоління), тютюнові лавки можна було впізнати за зображенням моряка або селянина.

Насамкінець – про опалення будинків. Даніель Рош яскраво й виразно змалював тогочасні умови життя, які сучасній людині важко уявити: «Вгамувати вогонь, який рветься назовні, підживити світло від світоча, що затухає, прикрити від протягів воскову свічу, коли спускаєшся у льох, – усі ці дії роблять це питання [опалення] значно людянішим: згадаймо, наприклад, необхідність розтопити чорнило, що взимку застигало у чорнильницях школярів і учених, пальці яких німіли від холоду. Світ відморожених кінцівок, сопливих носів, загадкових тіней і роботи, яка спинялася, коли сідало сонце, здається таким далеким від нас, котрі зазнали низку технічних триумфів».

Першою ознакою того, що забезпеченню теплом почали приділяти більше уваги, була поява опалення у XVIII столітті в громадських установах: у шпиталях, в'язницях, бараках, монастирських келіях. Було два способи опалення: комини і груби. Комини поширюються вже від XII століття. Їхні недоліки – це дим, нерівномірний обігрів, спина в людей мерзла, якщо сидіти до комина обличчям. Груби були більш характерними для Центральної Європи. Завдяки певним покращенням у XVII столітті дим і запах уже не потрапляли до приміщення. Наприкінці XVIII століття груби поширюються і у Франції. Існували і переносні пічки, які ставили під ноги. Вночі можна було зігрітися, поклавши у ліжку розпечену цеглину (пізніше її роль виконуватиме грілка).

Література:

Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. / Ф. Бродель. – К., 1995. – Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе. – С. 246–261.

Зюмтор П. Повседневная жизнь Голландии во времена Рембрандта / П. Зюмтор. – М., 2001. – С. 66–77.

Roche D. A History of Everyday Things. The Birth of Consumption in France, 1600–1800 / D. Roche. – Cambridge, 2000. – P. 123–130, 166–185.

Schama S. The Embarrassment of Riches. An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age / S. Schama. – London, 1987. – P. 375–397.

Додаткова література:

Акройл П. Лондон: Биография / П. Акройл. – М., 2005.

Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. / Ф. Бродель. – К., 1995. – Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе. – С. 414–482.

Дефурно М. Повседневная жизнь Испании золотого века / М. Дефурно. – М., 2004. – С. 79–87.

Козьякова М. И. Эстетика повседневности. Материальная культура и быт Западной Европы XV–XIX вв. / М. И. Козьякова. – М., 1996. – С. 137–157.

Collomp A. Families: Habitations and Cohabitations / A. Collomp // A History of Private Life. Passions of the Renaissance / ed. Roger Chartier. – Cambridge, Massachusetts and London, 1989. – P. 493–529.

ТЕМА 6

ОДЯГ І МОДА (2 ГОД.)

ВИЗНАЧЕННЯ І ЕВОЛЮЦІЯ ПІДХОДІВ ДО ВИВЧЕННЯ ОДЯГУ ВІД СЕРЕДИНИ XIX СТОЛІТТЯ: ІСТОРІЯ КОСТЮМА, ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ ОДЯГУ, ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПСИХОЛОГІВ І АНТРОПОЛОГІВ. ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ОДЯГУ: ВІД КОЛЕКЦІЙ ВБРАННЯ І ТКАНИН ДО ЗГАДОК У ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ.

ЩО МОЖЕ РОЗПОВІСТИ ОДЯГ РАНЬОМОДЕРНОЇ ЛЮДИНИ: ОДЯГ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ, ГЕНДЕРНИЙ, ПРОФЕСІЙНИЙ, ВІКОВИЙ КОД. ОДЯГ ЯК ЕКОНОМІЧНИЙ ОБ'ЄКТ.

СТИРАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ВІДМІННОСТЕЙ В ОДЯЗІ МІЖАНЦІВ МІСТ XVIII СТОЛІТТЯ. СПЕЦИФІКА ДОСЛІДЖЕНЬ ОДЯГУ «ПРОСТОГО ЛЮДУ».

НАРОДЖЕННЯ І ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ УНІФОРМИ У РАНЬОМОДЕРНУ ДОБУ.

Дені Дідро в «Енциклопедії» у статті «Одяг» дає таке визначення: «дещо, що використовують, аби прикрити тіло, прикрасити його чи захистити від ушкоджень і зовнішнього середовища». Паралельно існує «костюм» – італійське за походженням слово, яке позначає як одяг, так і «звичку, традицію». Енциклопедисти надавали перевагу першому слову, оскільки воно видавалось більш однозначним.

Історію одягу можна вивчати як у царині матеріальної культури (сировина, способи виготовлення, особливості циркулювання, вигляд, ціна), так і у сфері соціальної історії (як змінний чинник, який можна використовувати для позначення і зміни статусу, а також його прочитання).

Варто зауважити, що одяг є однією з основних потреб людини, однак історики одягу не обмежуються лишень

функціональним поясненням цього поняття. Не можна залишити поза увагою символізм зовнішнього вигляду, який дає нам ключі до прочитування суспільства – кодів включення і виключення, належності до певної соціальної чи професійної спільноти.

Протягом тривалого часу існували традиційні підходи до вивчення історії одягу. У другій половині XIX століття, на хвилі зацікавлення історією матеріальної культури і етнографією, побачила світ низка праць з історії костюма, зокрема у Франції і Німеччині: «Історія французького костюма від більш віддалених часів до кінця XVIII століття» Кішера (1879), «Історичний костюм на хромолітографічних пластинах за п'ять століть» Расіна (1875–1888). У другій половині XX століття вийшла книжка Буше «Історія західного костюма від античності до нашого часу» (1967).

Кішера почав із публікації статей у *Magasin pittoresque* у 1849–1865 роках, в яких історичні костюми пропонувалися для розгляду художників, а також мали пролити світло на історію манер. Художники мали змогу скласти загальне уявлення про костюм кожної епохи. Кішера давав посилання на потрібні праці, а також опублікував велику кількість гравюр. Тобто наголос робився на ілюстрації. Історичний контекст теж мав значення, особливо в тому, що стосується історії манер, комерції і виробництва. Прив'язка до манер залишилась актуальною аж до 1930-х рр. (згадаймо дослідження Норберта Еліаса). Манери гарно пов'язували життя приватне, соціальне і публічне.

Кішера був не надто оригінальним у розподілі матеріалу: групував за історичними «епохами», а вже потім – за правліннями королів. Тобто сіткою для нього був політичний контекст. Деякі ускладнення виникли зі структурами, котрі не підпадали під часті зміни: він в окремий розділ виносить законників разом з селянами, одяг яких мало змінювався протягом століть. Такої структури надалі дотримуватимуться більшість істориків костюмів.

Кішера базується, в основному, на аристократичному костюмі. Він надає значення епізодичним моментам в

історії моди, як-от забаганкам королівських фавориток, які впливали на те, що починали носити при дворі.

Кішера звертався і до аргументу про виникнення меркантилістської економіки, щоб пояснити деякі зміни, хоча це пояснило не так багато. Закони про розкіш, як і політика меркантилізму, мали призводити до стагнації, перешкоджаючи змінам і обміну.

Кішера також уперше запропонував зосередитися на еволюції «форм і деталей». Кожен період прив'язується до специфічного стилю. Проте пізніші дослідники і в цьому знаходили проблему, оскільки всім добре відомо, що нове – це лише добре забуте старе. І зміна форм є не чим іншим, як чергуванням одних і тих самих форм. Від початку правління юного Людовіка XIV була ще одна тенденція – виникає ціла низка мікроподій у моді, які сигналізують про одну макроподію – тріумф абсолютизму. Проте ці мікроподії створили доволі капризну історію, яка ніяким чином не прив'язувалася до подій навколо. Саме в цьому випадку зміни в одязі можна пов'язати зі змінами в політиці.

Матеріальний аспект, хоч і не такий прямолінійний, представлений у дослідженні Фернана Броделя, тут радше йдеться про перехід до соціальної функції одягу.

Одяг потрапив до кола уваги антропологів і психоаналітиків («Психологія одягу» Флюгеля, «Одяг і суспільство» Пуар'є і Ляпорта). Наприклад, про ставлення до одягу дещо можуть розповісти народні приказки: з одного боку, про людину можна скласти думку за її зовнішнім виглядом, але, з іншого, є застереження щодо надмірної довіри, адже зовнішність є ненадійною, може обманути. Одяг може розкрити сутність людини, але часто може і приховати або змінити цю сутність.

Прикраси і аксесуари, на думку дослідників, використовували для висловлення сексуальної мотивації. Психоаналітикам є де розвернутися у пошуках фалічних символів, адже мода пропонувала величезну кількість усіяких знаків, які можна по-різному чи, навпаки, однозначно прочитувати. Історики і досі шукають пояснення змін, які відбулися в моді з часів Ренесансу: від гульфіків,

вузьких панталонів у XVII–XVIII століттях – і до широких штанів санкюлотів. Придворні дами, які поверталися до Франції після вигнання, дивувалися новій моді на штани – тепер невідомо, що у чоловіка на думці!

Нові дослідження тривають останні двадцять років. Надзвичайно активними є французькі й англійські історики, які пропонують нові підходи, знаходять нові джерела і подають свіжий погляд на старі.

Джерела свідчать, що одяг обговорювали від часів античності, і у ранньомодерні часи точилася дискусія про розкоші, яка відображала намагання регулювати і корегувати те, що носили. З одного боку, одяг вважали мірилом цивілізованості. Еразм приділяє зовнішньому вигляду і одягу значну увагу в своїх рекомендаціях юнакам. Він вважає, що має існувати гармонія між зовнішнім і внутрішнім – зовнішність має відображати становище людини. У добу бароко й класицизму, навпаки, наголошували на протиставленні внутрішнього і зовнішнього. Але вже у період зародження консюмерізму (XVIII століття) відбувається повернення на попередні позиції – одяг є відображенням морального здоров'я і краси.

Окрім того, одяг став ще одним способом відгородитися від більшості. З одного боку – вироблення справді складних і просякнутих значенням кодів – мушки, краватки, під'язки. З іншого, бажання підтягнутися і стати схожими на заможних. Усе це створило ситуацію, в якій прочитувати статус людини за одягом ставало дедалі важче.

Окрім символічного, соціального значення, не слід забувати і про економічну складову. Йдеться, насамперед, про виробництво одягу. Початок індустріальної революції був пов'язаний саме з виробництвом текстилю. З'явилися нові тканини, нові зразки орнаменту.

Джерелами для дослідження історії одягу можуть бути: зразки одягу, що дійшли до нашого часу, тканини, візуальні, писані (переписи, заповіти, реєстри майна), філологічні (назви деталей одягу) пам'ятки. Дуже цінними є колекції одягу. Проте тканина зберігається надзвичайно погано, тож часто доводиться вдаватися до реставрації. Але навіть при цьому зберігаються здебільшого лише деталі

верхнього одягу, і ті – лише починаючи з XVII століття. Деякі музеї можуть похвалитися рідкісними зразками білизни XVIII століття. І майже всі зразки – це одяг заможних прошарків, який мало що може розповісти про «життя одягу». Майже не збереглося звичайних повсякденних речей. Звісно, зразки одягу значно оживляють уявлення про те, яким був одяг на дотик, яку мав форму, чим прикрашався, як функціонували зав'язки і гудзики, заповнюють прогалину, що існує між зображенням і реальним об'єктом.

Зразки тканин також є цінним джерелом. Щоправда, вони зберігаються вкрай погано, зокрема, від часу найбільше страждала вовна. Зразки шовку, бавовни, льону, полотна дають трохи штучне враження про легкість, святковість того, що здебільшого носили. Хоча безумовним лідером серед тканин до XVIII століття була саме вовна. Тканина дає змогу визначити спосіб її виробництва – мануфактурне або домашнє.

Зображення – живописні, графічні, скульптурні, на монетах – досить поширене джерело для дослідження одягу і костюма. Хоча тут постає та сама проблема – в основному, маємо зображення заможних людей. Використання і символіка кольорів в одязі іноді стають очевидними під час дослідження живописних зображень. З іншого боку, надмірно довіряти їм не варто, оскільки не завжди одяг намальований відповідав одягу актуальному – у добу Ренесансу побутувала практика надавати людині на вибір зразки декорування одягу для портрета.

Колір міг свідчити про належність до певної групи – це добре прописано у декретах щодо розкошів, де за певними станами закріплювалися певні кольори. Про участь носія одягу в певній церемонії – судді переодягали чорні мантії на червоні під час зачитування вироку. Серед церковних орденів колір також мав значення – саме за кольором їх можна було розпізнати.

Надзвичайно багато інформації містять зображення зразків одягу, які друкували у книжках від середини XVI століття, а масовішими стали у XVIII і відтоді поширилися по всіх європейських країнах. Наприклад, 1562 ро-

ку виходить друком зібрання Франсуа Депре, де представлені костюми «народів Європи, Азії і Африки», – своєрідний етнографічний збірник. У підписах – зібрання кліше і стереотипів, щоб зробити кожну категорію впізнаваною і зрозумілою, а також для того, щоб відзначити певні ознаки в одязі, відокремити чужих від своїх – подібно до того, як це описують у подорожніх записках.

До середини XVIII століття видання мод виходять нерегулярно – раз на 10 років. Поширюють їх, мабуть, переважно серед аристократів, заможних міщан і художників. Перші зміни у попиті відчуються ще наприкінці XVII століття, коли французькі зразки модних листків копіюють і розсилають Європою. Проте з середини XVIII століття ці процеси набирають обертів, і навіть події 1789 року не стають на заваді. Книги, трактати, альманахи, історичні розвідки, журнали мод – усе супроводжувалось картинками з костюмами.

І, нарешті, жоден історик не заперечуватиме значення писаних джерел. Ще чекають на дослідників архіви торговців і мануфактурників, вивчення яких мало б дещо додати до знання про індустрію одягу. Переписи майна, що залишалося у спадок, – одне з основних джерел. Проте їх необхідно доповнювати іншими документами, які допоможуть зрозуміти специфіку використання тих речей із переписів. І знову ж таки – поза увагою залишаються ті, хто не лишав по собі переписів. Вислизає з уваги і символічне значення одягу.

Зрештою, варто згадати словники і художню літературу. Зі словників можна здобути інформацію про одяг і пов'язані з ним практики, раніше поширені. В літературі XVIII століття темі одягу автори приділяють дуже багато уваги. Хоча реальність у художніх творах дуже відносна, саме література «оживляє» одяг – ми знаємо вік, професію і статус тих, хто в нього одягнений, можемо нарешті прочитати якісь символічні приховані змісти з контекстів, у які потрапляють герої. З літератури ми дізнаємося про можливі маніпуляції з одягом – переодягання і зміни ідентичностей через зміну одягу. Дізнаємося про значення деталей одягу в романтичних пригодах.

Ще раз повертаючись до теми одягу як економічного чинника, варто згадати, що одяг був своєрідною інвестицією, особливо ж у культурі, котра виступає проти накопичення грошей, вважаючи це гріхом. Також одяг був засобом обміну – наприклад, його дарували.

Ще одна тема – релігійні приписи і одяг. Найяскравішим прикладом є так звані закони про розкоші, що обмежували права деяких соціальних прошарків носити одяг, шитий з коштовних тканин (оксамиту, шовку). Вони трактуються як такі, що відповідають християнській моралі. Зовнішній вигляд має відповідати певним станам, ієрархії суспільства. Коли ці заборони порушують, як-от у містах XVIII століття – це створює ситуацію, в якій належність людини до стану можна переплутати.

Промовистим є приклад про перуки і священників, який наводить Даніель Рош: наприкінці XVII століття дедалі більше священників Галіканської церкви носять перуки, не зважаючи на заборони, – адже голова священника має бути непокритою (хтось виправдовується тим, що це – захист від холоду). Йдеться про те, що придворна модель і вимоги щодо моди настільки вплинули на суспільство, що навіть церковні заборони вже не діють.

За допомогою одягу тіло конструюють, а також контролюють. Від дитинства одяг використовують для ритуалів, він є частиною навчання і засобом відмінностей. Наприклад, одяг виконує функцію відрізнення статей. Хоча треба згадати про те, що від Ренесансу до Просвітництва у вищих колах суспільства чоловіки, подібно до жінок, тяжіють до екстравагантності й пишності одягу. Зміни починаються вже у XVIII столітті, коли чоловіки вперше відмовляються від прикрашання себе та навіть від елегантності, ознакою маскулітності стає суворе і стримане вбрання. Жінки більшою мірою покладаються на прикрашання і деталі, чоловіки ж – на сам одяг.

Ранньомодерний період прикметний ще й тим, що між XVI і XVIII століттями потроху починають стиратися ознаки статусу і належності до певної соціальної групи за одягом. Якщо до XVI століття одяг і соціальний стан були тісно пов'язані, то згодом цей зв'язок починає розхитува-

тись. Це пов'язують зі зростанням значення міського життя, феноменом наслідування нижчими станами вищих (за умови уможливлення цього наслідування), більшою соціальною мобільністю. Хоча до кінця XVII століття все ще були спроби регулювання за допомогою законів про розкоші. У кожного стану є свій атрибут: у священників – сутана, у шляхтичів – меч, професіонали мають мантиї – довгі у суддів, короткі у фінансистів. До того часу все регулюється – і тканина, і колір. Але у XVIII столітті всі ці розрізнення стають умовностями і потроху, а подекуди і зовсім зникають, хоча десь і залишаються.

Щодо зменшення відмінностей дуже промовистим є англійський приклад. Мабуть, вже мало хто має сумніви щодо того, що Англія становила виняток у всьому, що стосувалося загального добробуту широких кіл суспільства. У XVIII столітті численні подорожні, які відвідували Англію, зазначали у своїх записках, наскільки добре вдягнуті прості англійці – а особливо селяни! Хоча цей тип джерел є не надто надійним і не дає чіткого уявлення, як саме одягалися англійці, проте деякі схожі думки у цих записках промовисто свідчать про певні тенденції. Краща якість життя явно впадає подорожнім в очі. Француженка мадам Дю Бокка пише про селян з-під Оксфорда у 1750 році: «Люди цього класу мають добре вмебльовані будинки, добре вдягнені й добре нагодовані: бідні сільські дівчата п'ють чай, вдягнені в ліфи з чинця (бавовняна тканина з квітковим малюнком), на головах мають солом'яні капелюхи, а на плечах – плащі».

Шведський ботанік Пер Кальм був вражений побаченим у 1748 році: «Думаю, що мало знайдеться інших країн, де б ви бачили стільки перук, як тут... Тому тут нікого не вражає те, що сільська прислуга, поденні робітники, селяни, одне слово – весь робочий люд, щодня беруться до своїх звичних справ з перукою на голові. Мало, так, дуже мало людей, які мають лишень власне волосся. У церкві та в інших людних місцях я мав довго роздивлятися навколо, доки знаходив людину з натуральним волоссям».

Наприкінці XVIII століття німецький пастор Карл Філіп Мориць також дивувався: «Рідко трапляються чолові-

ки, навіть такі, що везуть тачки, що були б без сорочки, і що ще більш вражає – ця сорочка буде обов'язково випраною; та навіть і жебрака ви не побачите без сорочки, без взуття чи панчіх».

Ще один німець Фрідріх Август Вендеборн писав у 1792 році: «У Німеччині існує велика різниця у ціні одягу людей різних станів, але тут, в Англії, ця різниця не така помітна».

Отже, загалом відзначають кілька речей: висока якість тканини (бавовна і льон), розмаїття типів одягу, дотримання модних тенденцій і, разом з тим, розмиті соціальні ознаки. Своєю чергою, англійці, котрі подорожували сусідніми Шотландією і Ірландією, звертали увагу на порівняну убогість вбрання тамтешнього люду, особливо на відсутність панчіх і взуття.

Ще один яскравий приклад наводить історик одягу Джон Стайлз – щодо «егалітаризованого» одягу англійців у XVIII столітті. Цього разу джерелом є список речей, утрачених мешканцями однієї вулиці міста Брендона (у Саффолку) під час пожежі 1789 року. Оскільки на тій вулиці жили люди різних статків, цей список дає можливість порівняти одяг заможних і бідних. Перше, що впадає в очі, це різниця у кількості втраченого одягу. Найзаможніші мешканці – поштмейстер, хірург і аптекар. Кожен втратив понад 200 речей. Найбідніші родини втратили від 70 до 40 одиниць одягу. Найменше речей зазначено в гардеробах самотніх бідних служників – близько 20. Аналізуючи склад тих речей, можна дійти висновку, що, незалежно від статку, в усіх мешканців були майже однакові предмети гардеробу. Найбагатші вирізнялися лише деталями: рукавички, парасоля, трость, перука. Ціна і якість речей, звісно, теж відрізнялися. Проте також прикметно, що у кожного було більше однієї зміни речей. Інші цікаві джерела, які пропонує згаданий вище автор, – це описи втікачів (недолік цих документів у тому, що, здебільшого, вони фокусуються на незвичних деталях) і судові справи про крадені речі (теж є недолік – увага зосереджується на найцінніших речах).

На тлі справді мінливих атрибутів моди, які з'являлися і зникали, два важливих нововведення ранньомодерної

доби є вартими уваги: білизна, яка набуває загальної популярності, та уніформа. Створення уніформи пов'язане із запровадженням постійних армій на утриманні державної казни у XVII столітті. Оскільки солдатів для таких армій набирали з представників бідних прошарків, поступово держава мала взяти на себе турботу про їхнє забезпечення всім необхідним. Сьогодні вже ніхто не може точно сказати, в якій саме кампанії чи в якому військовому підрозділі вперше використали уніформу. Потроху підготовка до цього велася у 1660–1670-х рр. Французька армія першою перейшла на стандартизовану уніформу. Хоча надихнув на цю ідею огляд одного з підрозділів німецької армії у 1671 році, всі солдати якої були одягнуті в синю форму з жовтою оторочкою. Французьку ж армію вже з 1666 року постачали тканиною, панчолами і взуттям. За Людовіка XIV досить часто виходять постанови, у яких ідеться про перегляд уніформи. Усталеною вона стане лише у XVIII столітті. Наприкінці першої чверті XVIII століття, вже за правління Людовіка XV, всі солдати і офіцери французької армії були вдягнені в уніформу. Це можуть підтвердити і картини цього періоду.

Вважають, що причин для запровадження уніформи було дві: щоби армію на полі бою було легко розпізнати і щоби формувати тіло солдата та впроваджувати дисципліну. Форма «творила» вояка, а через необхідність щоденного догляду за одягом ще й дисциплінувала. Щоправда, були у такого порядку і свої противники, наприклад граф де Гілберт у «Загальному есеї про тактику» зазначав: «Вбрання таке, що солдат має проводити три години на день, доглядаючи за одягом, що перетворює його (солдата) на спеціаліста з перук, натирання, лакування – одне слово, на будь-що, тільки не на вояка». Але потім він додає і аргументи «за»: «Я не проти самої уніформи, а проти надуживання уніформою! Вона необхідна до певної міри. Вона привчає до дисципліни. Вона допомагає солдатів залишатися здоровим. Вона підіймає солдата вище за звичайних людей. Вона переводить його до класу заможних і щасливих громадян».

Недарма згадано про здоров'я солдат. Вимогою до форми була здатність захищати за будь-якої погоди. Ночі могли бути холодними, а дні – спекотними. Уніформа мала захищати від дощу, її легко було доглядати, легко знімати й одягати.

Форма відіграла не останню роль у приверненні уваги рекрутів – адже справді допомагала солдатові виділитися з натовпу. А той факт, що солдата ще й безкоштовно забезпечуватимуть одягом і взуттям, міг привабити незможних чоловіків. Кавалерійська форма привертала ще більше уваги. До того ж після закінчення служби солдати мали право забрати з собою частину або ж весь свій одяг і білизну.

Нововведенням французів, котрим скористалися і в уніформах інших армій, був *justaucorps* – напівкафтан або камзол, схожий на цивільний. У кишенях уміщувалося багато дрібниць, великий широкий комір захищав від негоди, його можна було використовувати як ковдру. Проте прагнення до більшої дисципліни, що спостерігалось у 1780-ті роки, позначилося і на формі, яка стала вужчою, щільніше прилягала до тіла – таким чином мала ще більше дисциплінувати солдат. Такою форма залишалася і в часи Революції та Імперії – понад 50 років! Форма стала більш естетичною, але менш зручною.

Що ж до кольору французької форми, то вона виглядала шляхетно, відбивала сонячне світло, але надто вже бруднилася, адже була біло-сірого кольору. Існували спеціальні рекомендації щодо того, як її доглядати і прати. Білий, зрештою, був не таким уже й яскравим, щоб його легко можна було помітити здалеку, оскільки вже після кількох прань сірішав. Вважають, що символізм кольору тут відігравав визначну роль. У різних підрозділів комірці та лацкани були різного кольору. Від середини XVIII століття регламентувалася кількість гудзиків, на них було гравіювання або печатка. Далі форма змінюватиметься в бік більшої зручності.

Важливий аспект – тепер є чітка відмінність між військовими і цивільними, хоча в певний момент чоловічий одяг стає дуже мілітаризованим і нагадує уніформу.

Література:

Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. / Ф. Бродель. – К., 1995. – Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе. – С. 262–281.

Дефурно М. Повседневная жизнь Испании золотого века / М. Дефурно. – М., 2004. – С. 200–207.

Зюмтор П. Повседневная жизнь Голландии во времена Рембрандта / П. Зюмтор. – М., 2001. – С. 86–94.

Jones A. R. Renaissance Clothing and the Materials of Memory / A. R. Jones, P. Stallybrass. – Cambridge, 2000. – P. 17–33.

Roche D. Clothing and Appearances / D. Roche // History of Everyday Things. The Birth of Consumption in France, 1600–1800 / D. Roche. – Cambridge, 2000. – P. 193–220.

Додаткова література:

Киреева Е. История костюма / Е. Киреева. – М., 1970.

Кравченко П. Ноша України крізь віки / П. Кравченко. – К., 1999.

Мерцалова М. История костюма / М. Мерцалова. – М., 1972.

Український народний одяг XVII–початку XIX ст. / ред. Д. Крвавич, Г. Стельмащук. – К., 1988.

Jütte R. Poverty and Deviance in Early Modern Europe / R. Jütte. – Cambridge, 1994.

Roche D. The Culture of Clothing. Dress and Fashion in the 'ancien régime' / D. Roche. – Cambridge, 1996. – P. 3–63.

Roche D. The People of Paris. An Essay in Popular Culture in the 18th Century / D. Roche. – Berg, 1987. – P. 176–194.

ТЕМА 7

ЖИТТЄВІ ЦИКЛИ І. НАРОДЖЕННЯ. ДИТИНСТВО (2 ГОД.)

РАННЬОМОДЕРНІ УЯВЛЕННЯ ПРО ЗАПЛІДНЕННЯ. ШО З ЦЬОГО ПРИВОДУ ПИСАЛИ ЛІКАРІ Й ТЕОЛОГИ? ОЗНАКИ ВАГІТНОСТІ. ШО МОЖНА І ШО НЕПРИПУСТИМО: ПРИПИСИ ДЛЯ ВАГІТНИХ. ВИСОКА СМЕРТНІСТЬ НЕМОВАЛЯТ І ЖІНОК: МІФИ І РЕАЛЬНОСТЬ. ТЕМНА ЧАСТИНА АЙСБЕРГА: ПРОБЛЕМА АБОРТІВ. ПРИГОТУВАННЯ ДО ПОЛОГІВ. ФІНАНСОВИЙ АСПЕКТ СПРАВИ. РОЛЬ АКУШЕРКИ. ДИЛЕМА XVIII СТОЛІТТЯ: АКУШЕРКА ЧИ ЛІКАР? ДОГЛЯД ЗА МАТІР'Ю І НЕМОВАЛЯМ. СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ.

Народження дітей було тією сферою, до якої чоловіки намагалися залучатися якомога менше. Варто зауважити, що весь період вагітності чільне місце посідала не стільки перспектива народження дитини, скільки пологи, крізь які мала пройти жінка.

Існувала своєрідна жіноча субкультура, пов'язана із вагітністю і пологами. Вона охоплювала специфічні вірування і майже магичні практики, про які чоловіки і священники часто і не здогадувалися. Повитухи і бувалі матрони в усіх європейських країнах знали замовляння, рецепти зіль і магичні методи, які мали допомогти жінкам протягом вагітності й пологів.

Наприклад, досить популярною практикою було використання різноманітних трав і рослин. У травниках XVI–XVII століть можна натрапити на поради щодо вживання рослин для зачаття, підтримки й підгодовування плода, пришвидшення й полегшення пологів, післяпологового очищення тощо. Католицька і Православна церкви пропонували цілу низку порад для вагітних жінок – звертатися по допомогу до святих (у тому числі до богородиці), до

святих мощей, реліквій та амулетів. Реформовані церкви такі практики, певна річ, засуджували. Широко використовувалися амулети, які рекомендували навіть медики, – зокрема, специфічне каміння, етит, або ж орлиний камінь, всередині якого містився ще один камінь – він мав захищати від передчасних пологів.

Безперечно, пологи були пов'язані із небезпекою для життя як жінки, так і дитини. Страх перед смертю під час пологів відчували навіть цілком здорові жінки. Багато англійських щоденників XVI–XVII століть розповідають про неспокій і страх як жінок, так і чоловіків. Нерідко можна натрапити на повідомлення про те, що страхи були небезпідставними. Наприклад, Ніколас Ештон згадував у щоденнику в лютому 1618 року: «Моя дружина народжувала. Пологи були надзвичайно важкими, але дитина померла через півгодини, дружина також могла померти, і лише з величезної Божої милості, яку людині важко навіть уявити, Він залишив її мені ще на якийсь час, а дитину взяв до себе».

Проте неправильним буде вважати, що смерть під час пологів була природним і поширеним явищем. Навпаки, більшість жінок виживали і досить швидко ставали на ноги. Пологи все-таки більше були пов'язані із життям, аніж зі смертю. Якщо вірити сучасним статистичним підрахункам, пологи не були аж настільки небезпечними для життя. Щодо Англії Роджер Шофілд наводить такі цифри: у елизаветинські часи під час пологів вмирало близько одного відсотка жінок – тобто 9,3 із тисячі. Цей показник збільшився у XVII столітті під час правління Карла II, коли погіршилися умови життя загалом – тоді він досяг піку і становив 15,7 із тисячі. У Лондоні смертність була вищою, ніж у провінціях, знову ж таки, через гірші умови життя (23,5 із тисячі).

Неправильно вважати, що жінка перманентно перебувала в стані вагітності. Середнім показником було 6–7 вагітностей упродовж життя (хоча не всі закінчувалися щасливо). Шофілд пише з цього приводу: «Ризик смерті під час пологів становив 6–7 % протягом періоду прокреативності». Проте він також підрахував, що ризик помер-

ти в інші періоди життя жінки (наприклад від епідемії) був не меншим, ніж під час вагітності й пологів.

У XVI–XVII століттях у Західній Європі досить популярними стали книжки з рекомендаціями щодо успішного народження дитини. Це були медичні поради, що здебільшого спиралися на галенівську й аристотелівську системи пояснень, вчення про рідини й темпераменти. Книжки ці, по суті, переказували одна одну, не нехтували плагіатом. До XVII століття медики досить лояльно ставилися до практик акушерок, і лише з кінця цього століття книжки набирають критичнішого тону. Найпопулярніші праці з цієї тематики: Евхарія Рьосслін «Народження людини, або ж Жіноча книга», Якоб Ройф «Зачаття і народження людини». Самі повитухи, особливо ж з сільської місцевості, цих книжок, звісно, не читали (через неписьменність, а частково через те, що знання здобували з досвідом). Повитухи навчалися одна від одної, відвідуючи пологи і вдосконалюючи свій досвід, допомагаючи іншим.

Тема, що досить жваво обговорювалась у книжках, – ранні ознаки вагітності (яку без теперішніх засобів було досить важко встановити). Серед таких ознак називали згаслі очі, затверділі соски, здуті жили, змутнілу сечу. Також вважали, що жінка вагітна, якщо їй постійно хочеться позіхати й потягуватися, а всередині у неї все дрижить; якщо жінку нудило, коли при ній спалювали мотузку. Якщо жінка починала блювати і плюватися, відмовлялася від м'яса, ставала ледачою, нічим не цікавилася і ждала якихось дивних речей, її домашні починали підозрювати вагітність. Проте всі ці ознаки, і навіть припинення менструації, були не надто певними. Про вагітність могли впевнено стверджувати лише на 3–4 місяці, коли дитина починала рухатися. Зі щоденників випливає, що більшість точно вагітність жінки фіксували після другого місяця, проте термін пологів встановлювали з великими похибками. Джейн Шарп, англійська повитуха XVII століття, писала: «Молоді жінки, особливо ті, що очікують на першу дитину, – загалом є досить недосвідченими, вони не знають, чи зачали вони чи ні, ледь одна з двадцяти

може сказати, коли це сталося, інакше вони були б краще підготовленими до часу пологів, а не заскочені зненацька, як це трапляється з більшістю з них».

Проблемою для деяких родин була нездатність зачати дитину. Спроби зарадити цьому фіксуються на рівні як аристократичних родин, так і міщанських. У таких випадках зверталися і до лікарів, і до магічних практиків.

Також називали ознаки, за якими нібито можна було встановити стать дитини. Якщо в жінки праве око було яскравішим за ліве, права грудь свербіла, а права щока горіла – вважалось, що народиться хлопчик. Визначали стать і за допомогою уриноскопії – червонястий колір сечі сигналізував про хлопчика, а білий – про дівчинку. У XVII столітті медики згадували про ці ознаки, однак додавали, що напевне дізнатися про стать ніяк не можна. Існувала також низка магічних практик, спрямованих на забезпечення народження дитини чоловічої статі.

Найчастіше жінки залишалися досить активними протягом усього періоду вагітності, і при цьому більшість пологів проходили без ускладнень. Жінки займалися господарськими і фінансовими справами. Серед заможніших прошарків досить поширеною практикою було ближче до дня пологів вкладати вагітну жінку до ліжка і звільняти від будь-якої роботи. Таким чином, частина господарських турбот перекладалася на чоловіка, який міг винайняти служницю або запросити когось з близьких родичів допомогти йому вести господарство. Щоправда, жінка не завжди погоджувалася на пасивну роль споглядачки, а й далі намагалася давати господарські розпорядження, навіть лежачи в ліжку. Скидається на те, що вагітність дружин не залишала чоловіків байдужими, що й зрозуміло, адже йшлося про спадкоємців. Про чоловічу турботу свідчать як щоденники, листи, так і численні судові справи (наприклад, проти ворожок і шахраїв, які своїми порадами нашкодили здоров'ю дружини).

Медичні поради рекомендували утримуватися від статевого життя упродовж усієї вагітності – насамперед, з релігійних мотивів, адже згідно з християнськими уявленнями основною функцією статевих стосунків було за-

коли повитух поступово витісняли чоловіки-акушери. В англо-саксонському світі, справді, спостерігалися такі процеси: коли з легкої руки шляхетних родин нібито поширенішою стає практика запрошувати чоловіків-акушерів, позаяк усталилося уявлення про те, що повитухи є неосвіченими, брудними і часто напідпитку (таку особу вже у XIX столітті змальовує Діккенс в одному з романів). Проте останнім часом дослідники сходяться на думці, що така картина не відповідала реаліям – з послуг чоловіків-акушерів користалися лише представники нечисленної верхівки суспільства (королівська родина, аристократія, пізніше – заможні буржуа). А поза Англією і Америкою лікарі, власне, ніколи не ставили під сумнів професійність повитух. Вони приймають більшість дітей аж до середини XIX, а в деяких країнах і до початку XX століття.

За підрахунками деяких істориків, близько 90 відсотків пологів проходили майже без активної участі повитухи, акушера тощо. З відсотки – це дуже важкі випадки, що становили загрозу для життя матері й дитини. Щипці акушера, навіть попри небезпеку інфікування, могли іноді врятувати чиєсь життя. Тому важко сказати, чия присутність – повитухи чи акушера – при народженні була бажанішою.

Особлива тема – зв'язок між відьомством і практикою повитух. Свого часу деякі феміністично налаштовані дослідники схильні були віктимізувати повитух, які нібито найбільше постраждали під час відьомських переслідувань. Проте повитухи не могли бути, за визначенням, ані маргінальними, ані небезпечними особами – інакше до них ніхто б не звертався. Приписи щодо того, хто міг стати повитухою, містилися як у світських, так і у релігійних порадниках. У деяких містах Західної Європи не було офіційно визнаної повитухи – але така ситуація була радше винятком. Особливо ж у XVIII столітті, коли роблять вдалі спроби регулювати і реформувати професію повитух: запроваджують їхнє навчання, екзаменування і ліцензування. Проте у малих містечках і у селах навчання залишалося неформальним – як правило, на-

вчалися у старших жінок або переймали ремесло у своїх матерів і тіток.

Там, де вимагалось формалізоване навчання (Англія, Франція), повитухи мали ходити на розтини, слухати лекції, допомагати на практиці і, зрештою, скласти іспит у старшої повитухи. У Франції славетна повитуха Мадам дю Кудре протягом 20 років об'їздила всю країну, маючи на це королівський привілей і даючи настанови та уроки в різних куточках Франції.

У деяких містах кількість повитух була лімітованою, тоді місто розбивали на райони і до кожного була «прикріплена» своя. Повитуха не мала використовувати якісь інструменти – щипці, як пам'ятаємо, були атрибутом нового типу освіченого акушера. Але в деяких німецьких регіонах повитухи могли використовувати вже згадані стільці.

Основним завданням повитухи було прийняти дитину. Проте, зазвичай, з ними починали спілкуватися ще до пологів. Вони давали поради під час вагітності, допомагали підготуватися до пологів, керували пологами і, загалом, виконували функції сучасних гінекологів. Після виклику повитуха мала негайно бігти туди, де потребували її допомоги, і залишатися з жінкою протягом всього періоду пологів. Родина мала годувати і поїти повитуху (в розумних межах, звісно). Очікувалася як фізична допомога, так і моральна і психологічна підтримка. Мадам дю Кодрі, наприклад, рекомендувала: «Заспокоюйте її [жінку] так емоційно, як можете... але робіть це весело, щоб вона не відчувала страху чи небезпеки. Не перешіптуйтеся [з іншими присутніми], це може лише знервувати її і вселити занепокоєння щодо поганого. Говоріть з нею про Бога, і радьте їй дякувати йому за те, що він зберіг її від небезпеки. Не дозволяйте робити будь-що, що може засмутити її».

Навіть до XVIII століття траплялися важкі випадки пологів, коли повитуха змушена була звертатися по допомогу до хірурга – коли без щипців дитину неможливо було дістати або доводилося по частинах витягати дитину, щоб урятувати життя матері (бо саме її рятували в першу чергу). У менш важких, але проблемних ситуаці-

ях також можна було звертатися по консультації до інших повитух.

У решті випадків повитуха справлялася сама – саме вона опікувалася новонародженим: мила і сповивала здорових і готувала зміцнювальний напій для слабких немовлят. Повитухам дозволялося провести екстренні хрестини (щоправда, реформовані церкви забороняли такі практики), якщо дитина здавалася занадто слабкою. Саме повитуха, зазвичай, виносила новонароджену і вже сповиту дитину до батька. Далі повитухи опікувалися породіллями: давали трави і чаї, але не пігулки, хоча цю заборону часто обходили. Вони навідувалися протягом ще кількох днів після пологів. Необхідно було контролювати ситуацію на випадок виникнення пологової лихоманки, яка траплялася нечасто, але майже завжди призводила до смерті. Повитухи мали навчити перших породіль прикладати дитину до грудей і допомагати в разі ускладнень.

Цікаво, що існували способи ворожіння на пупку першої дитини – ним визначали, скільки ще дітей буде у родині. В деяких регіонах були поширені вірування й ритуали, пов'язані з плацентою, – її закопували неподалік від будинку або ж зберігали. Немовлят зазвичай сильно сповивали. Медики, щоправда, намагалися виступати проти цього. Як вже згадано, жінки (відповідного соціального походження) після пологів могли залишатися в ліжку, якщо здоров'я дозволяло – до тижня, в інших випадках – кілька тижнів.

Повитуха отримувала платню за свою роботу – від клієнтів, залежно від статку, а також від міста чи громади, якщо йшлося про бідну родину. В сільській місцевості з повитухами розплачувалися продуктами – хлібом, зерном, яйцями, м'ясом – значно частіше, ніж грошами. Інколи саме повитуха мала нести дитину на хрестини і тоді могла отримати додаткові подарунки від батьків.

Щодо доходу повитух, то він був невеликим, але це становило лишень частину заробітків жінок. Хоча багато з них, справді, були досить бідними – і призначення повитухою подеколи було своєрідним актом доброчинності. Та-

кож у ролі повитух могли виступати дружини ремісників, тоді вони приносили додатковий прибуток до родинного бюджету. В німецьких містах повитухами іноді працювали дружини катів.

Народження у селянському середовищі мало свою специфіку – якщо представниці заможніших соціальних прошарків могли дозволити собі деякий час до і після пологів відпочивати, то селянки, зазвичай, народжували мало не у полі й досить швидко знову мали повернутися до роботи. Вражають окремі розповіді жінок, звинувачених в інфантициді, які не лише приховували вагітність, а й одразу після пологів поверталися до звичайного ритму життя, майже не викликаючи підозр оточення.

Такими, загалом, були обставини появи на світ людини у ранньомодерну добу.

Література:

Аръес Ф. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке / Ф. Аръес. – Екатеринбург, 1999.

Левин И. Рождение ребенка в допетровской России: церковное право и народные традиции / И. Левин // Двоеверие и народная религия в истории России. – М., 2004. – С. 62–83.

Gottlieb B. Upbringing / B. Gottlieb // The Family in the Western World from Black Death to the Industrial Age. – New York, 1994. – P. 154–168.

Heywood C. A History of Childhood / C. Heywood. – Cambridge, 2001. – P. 19–27, 62–82.

Muir E. Rituals in Early Modern Europe / E. Muir. – Cambridge, 1997. – P. 20–27.

Sommerville J. The Rise and Fall of Childhood / J. Sommerville. – New York, 1990. – P. 157–172.

Додаткова література:

Зюмтор П. Повседневная жизнь Голландии во времена Рембрандта / П. Зюмтор. – М., 2001. – С. 126–133.

Оршанский Л. Г. Игрушки. Статьи по истории, этнографии и психологии игрушки / Л. Г. Оршанский. – М., 1923.

ЖИТТЄВІ ЦИКЛИ II.
РОДИННЕ ЖИТТЯ (2 ГОД.)

ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ РОДИНИ. ОСНОВНІ ТИПИ СЕЛЯНСЬКОЇ РОДИНИ У РАНЬНОМОДЕРНІЙ ЄВРОПІ. СПЕЦИФІЧНІ ОЗНАКИ НУКЛЕАРНОЇ, РОЗГАЛУЖЕНОЇ І ЗМІШАНОЇ РОДИН. СИСТЕМА СПАДКУ І РОЗПОДІЛ РОЛЕЙ У РІЗНИХ ТИПАХ РОДИН.

СПЕЦИФІКА ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ СТАРОСТІ. СУПЕРЕЧЛИВЕ СТАВЛЕННЯ ДО СТАРОСТІ У РАНЬНОМОДЕРНІЙ ЄВРОПІ: ВСЕМОГУТНІ ПАТРІАРХИ ЧИ БЕЗПОМІЧНІ СТАРЦІ.

СТАНОВИЩЕ ДОМАШНЬОЇ ПРИСЛУГИ: ПІДЛЕГЛІ ЧИ ЧЛЕНИ РОДИНИ? ОСОБЛИВОСТІ ЖИТТЯ НЕЗАМОЖНОЇ РОДИНИ У РАНЬНОМОДЕРНОМУ МІСТІ.

Історія родини постала як окрема субдисципліна соціальної історії ще на початку 70-х років ХХ століття. Історія дітей і дитинства є однією з тем, що їх досліджує історія родини. Проте основною тематикою залишаються дослідження родини і родинних систем. Існують різні контексти для таких досліджень – політична історія, економічна історія, соціальна, психоісторія. Дослідження з термінології можуть багато що розповісти про родинну систему певної культури. Якщо лексика родинних зв'язків є досить різноманітною – це свідчить про важливість цих другорядних зв'язків, покладання на родину, пов'язаність навіть з віддаленими родичами. Якщо лексика атрофується – це сповіщає про відпадання тих чи тих зв'язків із кола основних та важливих.

Кілька слів маємо сказати про укладання шлюбів. За ранньомодерної доби форми укладання шлюбів дещо трансформуються. У 1439 році на Флорентійському соборі

вінчання визнано одним із семи таїнств (але не через присутність священика, а через ті клятви, які дають перед вівтарем). За Реформації шлюб уже не вважають таїнством, але при цьому наголошують на його духовній основі. Після Тридентської реформи з'являється вимога щодо обов'язкової присутності священика під час церемонії. Проте паралельно існували практики укладання шлюбу в присутності нотаріуса. Цивільний шлюб стає нормою лише з XVII століття – у Нідерландах, далі – у кромвелівській Англії, в Австрії – у XVIII столітті, а потім і у Франції. Разом з тим, побутували традиції, які, власне, не потребували офіційного закріплення союзу – подекуди весілля з традиційними церемоніями було важливішим, ніж церковна церемонія чи похід до нотаріуса.

У ранньомодерній Європі було дві основні системи родини. Вони чітко простежуються на рівні селянського життя. З одного боку, існували нуклеарні родини (*nuclear family*), у яких дорослі діти виїжджали з будинку своїх батьків. З іншого, в «патріархальних» родинх старший одружений син залишався жити у будинку батьків, це так звана розгалужена родина (*stem family*). Розподіл ролей, ставлення до родинної ієрархії, а також до ритуалізації стосунків відрізнялися. Якщо одружений син залишався жити з батьками, то він мав визнавати зверхність батька над собою аж до кінця його життя, а його дружина мала підкорюватися не лише чоловікові, а і свекрусі. Система спадку також помітно відрізнялася у двох зазначених типах родини. У випадку нуклеарної спадок мав розподілятися однаково (чи майже однаково) між усіма дітьми чи, принаймні, синами. У випадку «батько і син під одним дахом» спадок передавався одному обраному синові. Згадаймо «Кота у чоботях», де спадок-млин переходить до старшого сина, а іншим дістається «рухоме майно», – казка доволі точно відображає реалії розгалуженої родини.

Територіальний розподіл родинних систем є не надто чітким. Навіть у межах однієї країни могли співіснувати обидва типи родинної системи. Як свідчать територіальні законні приписи, рівний розподіл майна здійснювався у

Великій Британії, Північній Франції, Речі Посполитій – там, зазвичай, діти, досягнувши підліткового віку, залишали будинок батьків і наймалися до сусідів, де заробляли на майбутнє, або ж залишали батьків у трохи пізнішому віці, переїжджаючи до іншого будинку. Як правило, сини намагалися відкласти одруження до моменту переїзду до нового будинку, адже співіснування його дружини з батьками було небажаним. У Південній Франції, Італії і у більшості німецьких земель старший син залишався у будинку батьків, успадковуючи все майно.

Одруження старшого сина у розгалуженій родині і переїзд дружини до будинку батьків також були пов'язані з певними проблемами. Ми вже згадували про те, що в регіонах з таким типом родини в деяких будинках була лише одна кімната. Молода пара не могла спати ані у кімнаті батьків, ані у кімнаті з іншими дітьми, отже, бракувало додаткової кімнати для дорослого сина і його дружини, а також її посагу. У виняткових випадках дві родини могли мешкати навіть у двох кімнатах, за умови, що рещту дітей на цей момент вже повідсилали деінде. Проте здебільшого у будинках було, як мінімум, три, а то й чотири кімнати, придатні для життя. Наприклад, у Південній Франції будинки зводили вузькі й високі – перший поверх призначався для господарських приміщень, а на наступних поверхах розташовувалися житлові кімнати для батьків і дітей. В Угорщині будували одноповерхові помешкання, але дуже довгі. Місце намагалися використати якомога раціональніше. Якщо в будинку жила стара бабця-вдова, то дівчата ночували з нею в одній кімнаті. Батьки, як правило, спали у найкращій кімнаті – тій, що опалювалася. Ця ж кімната правила за їдальню і місце загальних зборів родини. Молода пара мешкала у другій кращій кімнаті. Як бачимо, навіть у розподілі кімнат мали дотримуватися певної ієрархії. Немовлята спали разом із батьками, а пізніше переселялися до своїх братів і сестер. Але, звичайно, йдеться про родини з достатком. Коли батько родини помирав, то його дружину просили перебраться до іншої кімнати, а син з дружиною переїжджали до кращого приміщення – на «призове ліжко», як

його називає Ален Колломп. Разом із ліжком переходило право головування у господарстві.

За такої системи у країні розробляли чітку схему розподілу домашніх обов'язків, з метою розводити різні покоління і давати менше підстав для конфліктів. Розподіляли хатню роботу, роботу в полі, а також релігійне служіння. Важливо було визначити жіночі обов'язки. Якщо мати, зазвичай, займалася кухнею, то невістка доглядала дітей і працювала у полі.

У таких родинах за столом також зберігалася сувора ієрархія. Наприклад, в Ельзасі «у господаря було найкраще місце, на яке ніхто не міг сісти за його відсутності: місце з краю лави, з якого було видно вулицю, двір, сімейні цінності, що зберігалися під замком у красному куті». «Господар сидить у центрі столу, праворуч від нього – дружина, сини – ліворуч від нього, дочки – за матір'ю, а далі – решта домашніх». Подібну картину бачимо на гравюрі-ілюстрації до роману Ніколя Ретіф де Ля Бретона. Проте обидва описи не зовсім відповідають дійсності – насправді жінки досить рідко сиділи за столом одночасно з чоловіками. Зазвичай у патріархальних родинах жінки обслуговували чоловіків під час трапези. Коли ж жінки сідали за стіл – це означало, що вже подано всі страви. Батько починав трапезу – розрізав (або розламував) хліб і ділив порції – першу, кращу, брав собі, а потім роздавав решту родичам.

Останнім часом набувають популярності дослідження історії людей старшого віку. Є декілька різних поглядів на цю проблему. З одного боку, в очі впадає показова пошана до старих людей, особливо до чоловіків. Важливо усвідомити, яким порівняно невеликим був відсоток літніх людей. Варто також пам'ятати, що старий вік відраховували інакше, аніж зараз: для жінок – від менопаузи, для чоловіків – після 50 років. Можливо, що на загальному тлі старих людей було не так уже й мало. Вони виконували функцію «пам'яті» – за браком писемності і книг, – адже мали досвід, корисний для суспільства. Проте що вони могли дати для професійної підготовки, яка була найважливішою? Мабуть, це таки міф, що старі люди

виховували онуків, розповідали їм казки вечорами біля камина – оскільки, найвірогідніше, дідусі-бабусі перетиналися з першим онуком лише на рік-два (якщо середній вік одруження у Європі був 27 років).

Статус, повага і влада старших осіб – питання суперечливі. Тут, як правило, наводять приклад удів, які перебирали на себе справу чоловіка, ставали незалежними і впливовими головами родин. Релігійна етика також говорить нам про виховання пошани до старших. Але якщо у родині не було статків? На чому тоді мав базуватися статус, пошана і влада? Можна пригадати дослідження, що стосуються старих людей, які жили подаянням, у шпиталях, «будинках презирства». Вони показують нам протилежний бік старості – без влади, пошани і набуття статусу.

Повернемося до типів родини. Згідно зі спостереженнями істориків, існування розширеної родини було можливим лише у регіонах з порівняним достатком. Адже у таких сім'ях, як правило, всі дочки мали отримати посаг, а решта синів – якусь частину спадку (грошову компенсацію землі, наприклад). Статку родини мало вистачити на те, щоб регулярно утримувати як мінімум 4-5 осіб. За невеликим винятком, такий тип родини був поширений у регіонах, де селяни мали власну землю.

Голова родини повністю контролював розподіл спадку. Він мав право надати перевагу будь-якому з улюблених дітей, на свій власний розсуд. Окрім того, у Південній Франції він міг розпоряджатися майном невістки доти, доки син жив разом з ним. Хоча старший син-спадкоємець навряд чи нарікав на свою долю, проте до смерті батька він не мав жодних прав розпоряджатися майном чи думати про складання власного заповіту, навіть якщо йому вже було за сорок. Проте синам дозволялося залишити батьківський дім, якщо вони відчували, що не можуть жити разом. Зазвичай таке рішення приймалося протягом кількох наступних після одруження місяців, коли ставало зрозуміло, що невістка не може співіснувати разом із свекрухою. В таких випадках син виїжджав, як тільки заводив власне господарство. Тоді батько залишав біля себе когось із молодших синів.

За розширеного типу родини частина домашнього виховання була спрямована на закріплення поваги до старших. Наприклад, розвішували портрети предків, зверталися до батьків і старших на «ви». Дозвіл і благословення батьків мали сакральне значення. Не останню роль відігравали ритуальні цілування руки і обіймання ніг батька. Також молодших дітей навчали поваги до старшого сина, який з часом мав перейняти на себе функції старшого у родині. Ієрархії відображені у переписах населення: спершу згадувалися голова родини і дружина, далі старший син, потім – решта синів, одразу після них – дружина сина, якщо вона вже була, й тільки тоді – доньки.

В Австрії, Ірландії і Німеччині після одруження старший син перебирав управління господарськими справами. При цьому батьки, зазвичай, селилися в невеличкому будинку неподалік, додатковій кімнаті або ж прибудові до основної споруди. Укладався своєрідний контракт, у якому обумовлювалось, скільки йтиме на «пенсію» батьків. Ця система була своєрідним компромісом між нуклеарною і розширеною родиною.

Нуклеарна система родини, а також егалітарний принцип поділу майна був більш характерним для Півночі Європи. Відокремлення дітей від батьків після одруження перших (а в деяких регіонах навіть і раніше) було зумовлено не стільки прагненням до незалежності, скільки економічними причинами.

У разі егалітарного поділу спадку постає запитання – як зберігалася земля у володінні однієї родини, якщо її весь час ділили? Практикувався викуп землі. Землю було заборонено продавати комусь, хто не належав до родини, – це була заборона як морального, так і юридичного характеру. Навіть у регіонах, де поширеною була нуклеарна система родини, члени однієї сім'ї підтримували досить тісні зв'язки. Невеличкі родини завжди являли собою частину більшої групи, яка охоплювала як кровних, так і шлюбних родичів. Навіть господарства і будинки нуклеарних родин були розташовані неподалік від будинків інших родичів.

А що відбувалося зі старенькими вдовами і вдівцями у регіонах з нуклеарною системою родини? Подеколи діти відмовлялися допомагати чи забирати їх до себе. Тоді вони мали жити за рахунок подаяння. Але такі випадки були радше винятком, аніж правилом.

Влада батьків у нуклеарній родині все одно була досить значною – вони впливали на вибір шлюбного партнера дітей, а також могли відкласти поділ майна на досить значний період. Подекуди сини не могли одружитися до тридцяти років, оскільки не отримували своєї частки спадку, а тому залишалися в будинку батьків, допомагаючи їм вести господарство.

Хоча давні, насамперед, правові традиції і відігравали досить важливу роль у тому, як розподілялися типи родини по регіонах, проте вплив мали і природні та соціокультурні фактори. Тому іноді декілька різних типів родин могли існувати навіть у межах однієї провінції. Класичним прикладом є іспанська провінція Галіція, що об'єднувала три типи родин. У гірській частині провінції поширеною була розгалужена родина. У долинах ближче до узбережжя – також розгалужена родина, проте з іншою, досить унікальною системою передання спадку: коли спадкоємцем обирали одну з дочок господарів (подібні практики, коли спадок цілком безболісно можна було передати одній з дочок, характерні для країн Південно-Східної Європи). А у низинах на півдні Галіції звичайним явищем були нуклеарні родини і рівний розподіл майна між усіма дітьми.

Доволі цікавий факт – за першого розгалуженого і за другого нуклеарного типу кількість членів родини була відносно невеликою. У регіонах із рівним розподілом майна причина більш-менш зрозуміла – діти залишали будинок батьків, принаймні, після одруження. Інша річ – місцевості, де під одним дахом жили дві родини. Будинки, навіть великі, не є безрозмірними, тож були обмеження щодо кількості людей, які могли там розміститися. А тому родина мала виробляти стратегії – наприклад, одруження старшого сина відкладали до того моменту, коли відповідна кількість молодших синів і дочок залишала будинок.

Були також регіони, де перевагу надавали наймолодшому синові – він міг безболісно одружитися останнім і потім підтримувати старих батьків. І зовсім нехарактерним було проживання родин двох братів під одним дахом.

Таким чином, історики доводять, що уявлення про велику патріархальну родину, коли під одним дахом жили і дід-баба, і дядьки-тітки з одруженими дітьми, і численні онуки, – є лише міфом. Відносно більші родини існували у Центральній і Східній Європі – в Угорщині, Сербії, Румунії і особливо – в Росії, навіть у XVIII й XIX столітті. А подекуди у Франції мандрівники дивувалися наявності нібито величезних родин, які могли доходити до 100 осіб! Насправді вони натрапляли на сільські комуні, кількість членів яких могла варіюватися від п'яти до сорока осіб. Найприкметнішою ознакою комун були специфічні комунальні будинки – щось подібне на гуртожитки, які могли вмістити величезну кількість людей. Місцем соціалізації у таких будинках були величезні вітальні з камінами. Окрім того, у вітальні стояло ліжко голови комуні і його дружини. Свого часу комуні зацікавили філософів, які досить детально описали деякі з цих громад.

Родинне життя у невеликих містах мало чим відрізнялося від сільської місцевості. Інша річ – умови великого міста, що мало свою специфіку, особливо якщо говорити про міську бідноту. Надзвичайна тіснота співжиття позначилася на тому, що було неможливо існувати кільком поколінням під одним дахом. Якщо навіть у сільських умовах про чимало аспектів життя родини дізнавався широкий загал, то у великих містах про жодну приватність не йшлося – все відбувалося на людях. Родини розпорошувалися досить швидко. З іншого боку, родичі намагалися підтримувати зв'язок (не завжди зрозуміло, наскільки регулярного характеру). Що дає підстави зробити такий висновок? Наприклад, дані щодо Парижа – після тисняви на весіллі дофіна у 1770 р., коли загинуло майже півтори сотні людей (в основному бідняки), їхні тіла були виставлені для ідентифікації – більше ніж три чверті згодом забрали родичі.

В аристократичних родинях – своя система, трохи інша – з інститутом покровительства і патронату. Кількість родичів, відповідно, зростала.

Література:

Зюмтор П. Повседневная жизнь Голландии во времена Рембрандта / П. Зюмтор. – М., 2001. – С. 152–174.

Chaussinand-Nogaret G. The French Nobility in the Eighteenth Century / G. Chaussinand-Nogaret. – Cambridge, 1993.

Gottlieb B. Wedding / B. Gottlieb // The Family in the Western World from Black Death to the Industrial Age. – New York, 1994. – P. 68–83.

Muir E. Rituals in Early Modern Europe / E. Muir. – Cambridge, 1997. – P. 31–44.

Ozment S. When Fathers Ruled. Family Life in Reformation Europe / S. Ozment. – Cambridge, Mass., 1983. – P. 50–72.

Додаткова література:

Дефурно М. Повседневная жизнь Испании золотого века / М. Дефурно. – М., 2004. – С. 188–209.

Cressy D. Birth, Marriage and Death / D. Cressy. – Oxford, 1999.

ТЕМА 9

ЖИТТЄВІ ЦИКЛИ ІІІ. ЗАЛИШАЮЧИ ЦЕЙ СВІТ (2 ГОД.)

Семінар

Проблеми для дискусії:

- Методологічні підходи до історії смерті й пов'язаних з нею ритуалів.
- Зміна ставлення до смерті.
- Очікування смерті.
- Ритуали поховання.
- Вшанування мертвих.

Під час обговорення студентам пропонують переглянути і відкоментувати слайди, які демонструють зміни у ставленні до смерті у європейському мистецтві.

Література:

- Арьес Ф. Человек перед лицом смерти / Ф. Арьес. – М., 1992.
- Зюмтор П. Повседневная жизнь Голландии во времена Рембрандта / П. Зюмтор. – М., 2001. – С. 191–195.
- Cressy D. Birth, Marriage and Death / D. Cressy. – Oxford, 1999. – P. 379–395, 435–449.
- Muir E. Rituals in Early Modern Europe / E. Muir. – Cambridge, 1997. – P. 44–52.

Додаткова література:

- Wislicz T. Peasant Funerals in Early Modern Poland / T. Wislicz // Acta Poloniae Historica. – 2000. – Т. 82. – P. 49–80.

ТЕМА 10

ДОЛАЮЧИ ПРОСТІР. ВИМІРЮЮЧИ ЧАС (2 ГОД.)

Семінар

Проблеми для дискусії:

- Методологічні підходи до історії сприйняття простору й часу. Обшир проблем для дослідження в межах тематики.
 - «Простір – ворог номер один»:
 - Чи еволюціонують протягом ранньомодерної доби шляхи сполучення?
 - Транспорт. Громадський транспорт.
 - Водні шляхи сполучення. Сполучення між континентами.
 - Сприйняття і вимірювання часу.
 - Що особливого у «часі селян»?
 - З чого складений час?
-

Література:

- Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. / Ф. Бродель. – К., 1995. – Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе. – С. 342–367.
- Володомонон Н. В. Календарь: прошлое, настоящее, будущее / Н. В. Володомонон. – М., 1987.
- Завельский Ф. Время и его измерение / Ф. Завельский. – М., 1987.
- Зюмтор П. Повседневная жизнь Голландии во времена Рембрандта / П. Зюмтор. – М., 2001. – С. 59–65.

Bogucka M. Time Perception in Gdansk: Danzig on the Threshold of the Early Modern Era / M. Bogucka // Acta Poloniae Historica. – 2003. – Т. 88. – Р. 27–36.

Kamen H. The Iron Century: Social Change in Europe 1550–1660 / H. Kamen. – London, 1971. – Р. 4–12.

Muir E. Rituals in Early Modern Europe / E. Muir. – Cambridge, 1997. – Р. 57–79.

Toth I. G. 'Chimes and Ticks' The Concept of Time in the Minds of Peasants and Lower Gentry Class in Hungary in the 17th and 18th Centuries / I. G. Toth // CEU History Department Yearbook. – 1994–1995. – Р. 15–37.

Додаткова література:

Авени Э. Империи времени. Календари, часы и культуры / Э. Авени. – К., 1998.

Глушко М. С. Генезис тваринного запрягу в Україні / М. С. Глушко. – Львів, 2003.

Сумцов К. Исторический очерк попыток католиков ввести в южную и западную Россию григорианский календар / К. Сумцов // Киевская старина. – 1888. – Т. 5. – С. 235–258.

Neonen M. Before Cars. The Horse as a Means of Transport and Status Symbol / M. Neonen. – Helsinki, 2001.

Włodarski B. Chronologia polska / B. Włodarski. – Warszawa, 2007.

ТЕМА 11

ІНТИМНЕ ЖИТТЯ (2 ГОД.)

ПРОБЛЕМА ДЖЕРЕЛ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ІНТИМНОГО ЖИТТЯ. СТАВЛЕННЯ ДО ТІЛА Й ТІЛЕСНОГО. ПЛІННІ ІДЕАЛИ КРАСИ: ВИТОНЧЕ-НІСТЬ - ПИШНІСТЬ. ПРИРОДНІСТЬ - ШТУЧНІСТЬ. ТУРБОТА ПРО ЗОВНІШ-НІСТЬ. КОСМЕТИКА - НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА КОНСТРУЮВАННЯ ІДЕАЛЬ-НОГО ОБРАЗУ КРАСИ.

ЗМІНА ПОГЛЯДІВ НА СЕКСУАЛЬНІСТЬ. КОНТРОЛЬ І НАГЛЯД ЗА ІНТИМНИ-МИ СТОСУНКАМИ. ПРИЧИНИ ПОЧАТКІВ КАМПАНІЇ БОРЬОБИ З ОГОЛЕ-НІСТЮ. КОНКУБІНАТОМ І ПРОСТИТУЦІЄЮ. ОСОБЛИВОСТІ ТОЛЕРУВАННЯ ПРОЯВІВ СЕКСУАЛЬНОСТІ В МЕЖАХ РОДИНИ. ПОДВІЙНИЙ СТАНДАРТ У СТАВЛЕННІ ДО ШЛЮБНОЇ ЗРАДИ. ЗГОДА МІЖ ТЕОЛОГАМИ І МЕДИКАМИ У ПИТАННЯХ НАГЛЯДУ ЗА СЕКСУАЛЬНІСТЮ. МЕТОДИ КОНТРАЦЕПЦІЇ: ПРИХОВАНІ ТА ЯВНІ. ВІД ОДНОМАНІТНОСТІ ДО РОЗМАЇТТЯ ТЕХНІК. ВИНИКНЕННЯ ІНДУСТРІЇ НАСОЛОД. РОЗКВІТ ПОРНОГРАФІЧНОЇ ЛІТЕРАТУ-РИ. ПРОСТИТУЦІЯ. ЯКИМ ЧИНОМ ПРОСТИТУЦІЯ ВИЖИВАЄ В УМОВАХ ЗАБОРОНИ. ФЕНОМЕН КУРТИЗАНКИ. ГОСПОДАРИ І СЛУЖНИЦІ. МІФ ПРО ПОВІЙ ЯК «ЖЕРТВ».

Розпочинаючи розмову про історію інтимного життя у ранньомодерний період, необхідно пам'ятати, що у більшості наявних досліджень з цієї теми мова йде про звичаї і особливості інтимного життя представників вищих соціальних прошарків. Далі йтиметься насамперед про тіло, з огляду на те, що інструментом в інтимних взаєминах є саме воно. Йтиметься про ідеали краси, а також тісно пов'язані з ними методи догляду за зовнішністю і методи її корекції. Також звернемося до теми інтерпретації поглядів на інтимні стосунки і зміни цих поглядів протягом століть. Насамкінець розглянемо тему проституції.

Є доволі широкий спектр джерел з історії інтимного життя, зокрема: матеріали судів, его-джерела, проповіді і

моралізаторська література, медична література, візуальні джерела, художні твори тощо. Окремо варто зупинитися на специфіці судових матеріалів, які, з одного боку, дають безцінний доступ до інтимного життя нижчих прошарків – міщан та подекуди селян, з іншого, в них, зазвичай, йдеться не про норму, а про виняткові випадки – зґвалтування, зради, справи про інфантицид і байстрюків, «протиприродні» сексуальні стосунки. Про те саме йдеться і в моралізаторській літературі. А от про сексуальні стосунки в межах родини за наявними джерелами важко висновувати. Тут на допомогу прийдуть его-джерела, листування, але зі своїми обмеженнями.

У XV–XVI століттях ставлення до тіла залишається неоднозначним. З одного боку, від часів середньовіччя тягнеться традиція недовірливого ставлення до тіла як до чогось тимчасового і небезпечного. З іншого боку, в цей час відбувається перевідкриття наготи і реабілітація тілесної краси. Не останню роль тут відіграв неоплатонізм з його виправданням земного кохання і краси.

До XVIII століття жінку сприймали здебільшого або як недосконалого чоловіка, або як ходяче лоно, а також як інструмент диявола. У XVIII столітті (а подекуди навіть і наприкінці XVII) ставлення дещо змінюється і жінка згадується як об'єкт насолоди, хоча від цього пасивність її ролі не змінилася.

Ідеали краси виявляються доволі плинними і часто змінними, а тому дуже відносними. Протягом ранньомодерного періоду канони краси зазнали декількох радикальних змін: від стрункості до пишності й дозрілості форм, а потім до субтильності. Від свіжості і природності до штучності. Від худорлявості й витонченості, поширеної (якщо вірити візуальним джерелам) поміж середньовічних аристократок, до пухлості й повнотілості ренесансних і барокових жінок. Про причини цих змін дослідники говорять лише у гіпотетичних термінах. Для прикладу, дехто пов'язує їх зі змінами в кулінарних уподобаннях, адже у XVI столітті на столи аристократії потрапляє цукор, а також масні страви, вживання яких майже немислимо вело до зміни форм, а відтак і до зміни ідеалу. А чи

нові канони були пов'язані з новим світоглядом, і жінки спеціально прагнули здобути пишні форми? Ідеалом чоловічої краси XVI – середини XVII століття є міцні, атлетично збудовані «геркулеси» або «юпітери». Безперечним є те, що красивим вважають квітучість, «здорову» повнотілість, які також є ознакою певного статусу. Худоба і блідість є характерними рисами більшості жінок цього часу – жертв «залізного віку», які залишають усе найкраще для своїх чоловіків. Худорба, темний колір шкіри є ознаками потворності, передчасного старіння. А тому, щоб вигідно вирізнятися на тлі більшості, необхідно нарощувати молочні тілеса. В деяких містах Італії були популярними рецепти марципанів, які допомагали набрати потрібних форм.

Краса є також ознакою «добродесності» людини. Характерно, що починаючи з XVI століття численні змалювання ідеалу краси (жіночої) проникають в літературу різних жанрів – поезію, куртуазну літературу, косметичні поради, які швидко розповсюджуються завдяки винайденню друку. Цікаво, що на Сході Європи до XVIII століття переважають поради, переписані від руки. Також у XVI столітті з'являється своєрідний жанр, так званий *blason* – вірш, у якому оспівують певні жіночі принади: чоло, брови, шию, щоки, язик, ніс, зуби, сідниці, голос, ступні, волосся, коліна, очі, руки, статеві органи, рот, стегна, серце, вуха тощо. Звичайно, багато з цих віршів були, м'яко кажучи, досить грубими, до того ж супроводжувалися доволі натуралістичними дереворитами, які, хоч як це парадоксально, не додавали цим віршам еротизму. Все це свідчить про те, що з'являється певна формула краси, якій кожна жінка, яка себе поважає, за бажання має слідувати. Певні ознаки «красивості» залишаються незмінними протягом всього ранньомодерного періоду: біла шкіра, біляве волосся, червоні великі уста і рум'яні щоки, чорні брови.

Відчутні зміни сталися у XVIII столітті. На зміну ідеалу квітучих, міцних і дозрілих людей приходять ідеал тендітний і субтильний. Силу і дозрілість відтепер зневажають. Ідеалом стає образ вічної несформованої юності.

Юними хочуть виглядати навіть старі жінки й чоловіки. Тіло не сприймають як єдине ціле – важливими стають певні частини тіла, які ідеалізують і оспівують. Декольте – підкреслює груди, підібраний поділ – трохи відкриває литки. Сідниці й ноги цікаві лише, якщо їх видно з-під піднятої спідниці. Все це вважають ознакою галантності й вишуканості.

Прикметою часу стає любов до всього пікантного. В картинах XVIII століття є дуже мало зображень оголеного чоловіка. Згідно з новою концепцією сприйняття сексуальності, чоловік може задовольнити жінку не роздягаючись – йому зовсім не обов'язково мати атлетичну будову чи бути гарним – це не впливає на якість задоволення. Це жінка має спонукати до фантазій. Чоловік стає дедалі подібнішим на жінку – окрім іншого, завдяки перукам і косметиці.

Косметичні засоби є невід'ємною частиною конструювання ідеального образу краси. Це ознака соціального статусу, косметику називають «одягом» для оголених і видимих частин тіла. Жодна елегантна жінка ранньомодерної доби не почувалася комфортно і повною мірою одягненою, якщо на ній не було косметики. Жінки інших, неелітних прошарків косметикою користувалися мало і вважали її ознакою марнославства. До середньовічної усної і рукописної традиції передання косметичних секретів з кінця XV століття додається велика кількість друкованих (і написаних чоловіками) косметичних порадників. Зазвичай це були порадники дуже загального еклектичного змісту, які, окрім порад з вживання косметики, містили кулінарні рецепти, господарчі поради, астрологічні таблиці й магичні формули. Була й інша точка зору – чоловіків, які засуджували вживання косметики. Цій темі були присвячені численні проповіді й памфлети. Особливо наголошувався згубний ефект косметики. Приміром, Леон Батиста Альберті у «Книгах про родину» розповідає про жінку, яка у 32 роки виглядає як стара баба – її шкіра потемніла й вкрилася зморшками, очі запали, зуби повипадали – і все через вживання косметики. У проповідях стверджувалося, що, застосовуючи косметику, жінка змі-

нює образ, створений Богом. Згадувалися прецеденти, коли шар косметики був таким великим, що під ним жінка не могла ані посміхнутися, ані говорити. За всією цією критикою деякі дослідники вбачають чоловічий страх бути обдуреними – молода, свіжа дівчина під шаром косметики могла виявитися старою шкапою.

Проте, не зважаючи на критику, жінки й далі вдосконалювали свою зовнішність за допомогою кремів, пудри і фарб. Косметика була дуже поширеною в Італії XVI століття – нею користувалися абсолютно всі жінки, «навіть посудомийки». Оскільки гарним вважалося біляве хвилясте волосся, жінки витрачали години, аби висвітлити його на сонці. Навіть у північних країнах, де біляве волосся було звичайною справою, чорне волосся не сприймали як дивовижну екзотику, а вважали жахливим недоліком. У XVI столітті залишається модною висока лінія чола, тож волосся і брови вищипують. Вії вважали неестетичними, і тому їх або не прикрашали, або намагалися видалити (туш починають вживати лише у XVIII столітті). До цього часу білий був «жіночим кольором», тому чоловіків зумисне зображають з темнішою шкірою. І як жінки вибілюють волосся, так і чоловікам рекомендують чорнити свої бороди. У XVIII столітті чоловічий ідеал стає більш «фемінізованим»: «темність» вже не є модною, чоловіки носять біляві перуки й інтенсивно користуються пудрою. Проте не все в жінці мало бути білим: здоровішого і гарнішого вигляду жінкам надавали червоні й рожеві «акценти» – щоки, мочки вух, підборіддя, соски й кінчики пальців, що їх підфарбовували.

Натуральність і нештучність стають модними лише в другій половині XVIII століття – як вважають, це пов'язано із дедалі більшим впливом буржуазних поглядів на красу (адже до того часу не зважали на заборони церковників, моралістів і медиків щодо косметики). Поширюється мода на «буколістичну простоту». Окрім того, як вважають історики медицини, необхідність у надмірному застосуванні косметики зникає із винайденням щеплення проти віспи. Природний вигляд, свіжість від мила й води стають основою жіночої краси при дворі Людовіка XVI, і ця тен-

денція набуває свого найбільшого розвитку в добу романтизму.

У XVI столітті, насамперед, через реформи церков змінюється ставлення до проявів сексуальності. Якщо у Середні віки на проституцію і конкубат дивилися крізь пальці, то у ранньомодерні часи сексуальність толерується лише тоді, коли проявляється в межах родини. За всіма проявами сексуальності намагаються наглядати і контролювати їх. Якщо характерною рисою середньовічного ставлення до сексуальності є промоція відмови від задоволень і продовження роду заради збереження чистоти, то починаючи з XVI століття відбувається дивовижна кампанія, під час якої формується специфічно лицемірне ставлення до сексуальності. Ведеться планомірна війна проти оголеності й позашлюбних стосунків. Зачинають лазні, а коли їх врешті знову дозволяють відвідувати, то кожен зобов'язаний приходити туди у сорочці, а не голяка. У ранньомодерну добу спати належить не в костюмі Адама чи Єви, а у нічній білизні. Художники сором'язливо драпірують «непристойні» частини тіла своїх оголених героїв. У XVII–XVIII століттях виховані дами мали непритомніти, побачивши оголеного чоловіка, а під час нечастого миття у ванні власне тіло вони приховували від слуг, для цього до води додавали молоко або висівки.

Насадження нового зразка соціальної моралі позначилось передусім на жінках. Із Середніх віків зберігається позиція теологів про те, що жінки є знаряддям у руках диявола, яке має довести чоловіків до загибелі. А медики висловлюють думку, що жінки більше ніж чоловіки потребують статевих стосунків, їхні натури й біологічна структура більше потребують еротичного задоволення.

Хоча в середині XVI століття епідемія сифілісу в Європі пішла на спад, вона сприяла створенню негативної асоціації між хворобою, сексом, жінками й гріхом.

Борделі у Середні віки толерувалися майже усюди, і деякі з яких навіть утримувались містом, а проституція вважалась «ліками» для агресивних підлітків, неодружених підмайстрів, а також усіх холостяків, щоб утримати їх від гомосексуалізму. У XVI столітті починається плано-

мірна боротьба з борделями, які ті самі муніципалітети й зачинають. Боротьба ведеться як з боку світської влади, так і церковної: при цьому протестанти виявляють більший запал, аніж католики. Відтепер людина зі своїми (лише дозволеними) пристрастями має залишатися винятково в лоні родини! Повії оголошуються поза законом, і з ними починають боротися. До середини XVI століття зникла більшість борделів по Європі, а суди розглядали дедалі більше справ проти повій.

Дослідники розрізняють два види сексуальності: дозволену, що проявлялася в межах родини і була спрямована на продовження роду, і заборонену, що керувалася пристрастями й чуттєвістю, а за кінцеву мету мала стерильність. Оскільки у ранньомодерні часи одружуються дедалі пізніше, процвітає практика легітимізованих в очах общини дошлюбних «пробних» зв'язків між молодими людьми. Історики не мають спільної думки щодо обширів сексуальної активності у ранньомодерний період. Погляди розходяться майже радикально. Деякі історики, враховуючи той факт, що у цей період зачинаються всі борделі, а також аналізуючи статистичні дані щодо спаду народження байстрюків, стверджують, що це призвело до масової інтерналізації, а також сексуальної стриманості. Інші вчені говорять про зміну парадигми сексуальних стосунків, зважаючи на поширення рудиментарних способів контрацепції, а також практики мастурбації. Проте немає сумнівів у істориків щодо «пробних» дошлюбних статевих стосунків, що, як уже зазначено, були поширені по всій Західній Європі і являли собою схвалені батьками візити потенційного нареченого до дівчини у нічний час. Молодим людям дозволяли залишатися напівроздягнутими протягом ночі в одному ліжку. Проте вживали заходів із запобігання передчасній вагітності. Наприклад, у Франції (Вандея) такі «побачення» були груповими – кілька пар збиралися на ніч в одній кімнаті чи навіть в одному ліжку і мали контролювати один одного. У Савої хлопці присягалися батькам не зазіхати на цноту дівчат. У Шотландії дівчатам зв'язували стегна – це нібито сприяло укладенню щасливіших шлюбів. Наприкінці XVII століття еконо-

мічна незалежність молодих людей зростає і батьківський контроль послаблюється, що й призводить до збільшення дошлюбних вагітностей. До того ж на ці практики звертає прискіпливішу увагу Церква. І до кінця століття виходить низка постанов, спрямованих на заборону таких дій. Проте заборони ці більше стосуються міста, ніж села.

Легітимними були сексуальні стосунки в шлюбі. Щоправда, у XVII столітті збільшується кількість самотніх людей, їх відсоток більший для еліт – 25 % і трохи менший для нижчих прошарків – 10 %. Про це вже неодноразово йшлося, і повторимо це ще раз – навіть у шлюбі статеві стосунки допускалися (чи принаймні цього вимагали теологи, моралісти й медики) лише настільки, наскільки це було необхідно для забезпечення потомства. Позашлюбні зв'язки вважали тяжким гріхом. Парадоксально, але палке кохання між чоловіком і дружиною також подеколи називали гріхом, а дружину, якої пристрасно бажав її чоловік, порівнювали до коханки.

Медики цілком підтримували теологів. У трактатах йшлося про найсприятливіші умови для продовження роду, про необхідність утримання від пристрастей і позиції, найсприятливіші для зачаття, – решта, лякали медики, могли призвести до потворності майбутніх нащадків. До тих майже 120-140 днів, у які Церква вимагала утримуватися від статевих зв'язків, медики додавали ще спекотний літній період, а також періоди жіночої «неспроможності» – мовляв, статеві стосунки під час менструації і 40 днів після пологів є небезпечними для чоловіка, під час вагітності й вигодовування – є небезпечними для дитини. Подеколи жінки, втомлені вагітностями й вихованням дітей, були і самі раді утримуватися від сексуальних стосунків. На цей випадок теологи і моралісти також мали відповідь і закликали жінок не відмовляти чоловікам, щоб урятувати їх від гріха «розпусти» і ще гіршого гріха онанізму.

Останньому в ранньомодерних текстах відведено досить помітне місце. На рівні з гомосексуалізмом, зоофілією і практикою *coitus interraptus*, онанізм вважали тяжким гріхом, метою якого є отримання «протиприродного

задоволення», спрямованого проти продовження роду. Єдиною легітимною формою мастурбації була жіноча. Адже, згідно з галенівською традицією, зачаття неможливе без жіночого оргазму, лише тоді вивільняється жіноче «сім'я».

Усі статеві стосунки поза шлюбом були нелегітимними, бо порушували три принципи: продовження роду, дотримання «законів природи» і освяченості шлюбу. Кількість незаконних народжень не може свідчити про поширеність чи непоширеність позашлюбних зв'язків. До середини XVIII століття позашлюбні діти становлять 3 % усіх народжень. Вважають, що це свідчить про збільшення методів контрацепції, абортів, а також про поширене дітовбивство. Зростання кількості позашлюбних дітей у середині XVIII століття більше стосується міст, аніж сіл. Хоча це свідчить лише про те, що вагітну позашлюбною дитиною дівчину сільська община могла вигнати, і та йшла до міста, щоб там народити. Досить поширеними до XVIII століття були стосунки між господарями й служницями, з часом ця тенденція змінюється, і чоловік для забезпечення позашлюбних зв'язків змушений звертатися до повій або утримувати коханку. Через брак ефективних методів контрацепції і страх перед венеричними захворюваннями подеколи вдавалися до всіляких сексуальних ігор, що не передбачали, власне, коїтусу: тобто пестоців і взаємної мастурбації. Інформації про такі нелегітимні стосунки є достатньо в матеріалах судів.

Погляди на шлюбні зради базувалися на подвійному стандарті: на позашлюбні стосунки чоловіків дивилися крізь пальці, на жінок за них чекало покарання. Нагадаю, що у ранньомодерні часи на понятті «честь» робили досить відчутний акцент, і честь у сімейних взаєминах була, перш за все, пов'язана із жінками, адже йшлося про законність спадкоємців. Дружина була сексуальною власністю чоловіка, а ціна цієї власності падала, якщо нею користувався хтось інший. До того ж якщо одружена жінка втрачала свою честь – це позначалося також і на якості честі її чоловіка.

Щоправда, серед аристократів могли діяти інші правила гри, адже добре відомими є випадки, коли податливість дружини була гарантом кар'єрного просування чоловіка.

Звернімося до теми контрацепції. Якщо після демографічного спаду наприкінці Середніх віків головним чином переймалися питаннями плодючості, то пізніший економічний спад XVII століття призвів до поширення (відносного) спроб контролювати кількість вагітностей, а тому пари вдаються до заборонених практик, таких як *coitus interruptus*. Це вимагало більшого контролю і відповідальності з боку чоловіка, і почасти залишало жінку сексуально незадоволеною (хоча поширені, як вважають, паралельні практики швидкої еякуляції також не сприяли жіночому задоволенню). Прихованим методом контрацепції був пізній шлюбний вік – у XVII столітті він зсунувся для жінок до 27 років, а для чоловіків – до 37! Надійним методом контрацепції, як серед селян, так і серед аристократів, вважали утримання від статевих стосунків (особливо якщо дітей у родині вже було достатньо). «Будь ласка, люба, не довіряй подвійним ліжкам – це джерело спокуси, – повчала у 1671 році у листі мадам де Севінь свою дочку, яка до 22 років вже встигла народити трьох дітей. – Якщо мсьє Гріньян піддасться спокусі, не вір, що він кохає тебе! Дотримуйся цієї славної традиції – спати в різних кімнатах, тобі потрібно відновити сили... Цілуй від мене свого чоловіка. Він набагато симпатичніший мені, коли спить у своїй кімнаті, а не в твоїй». Вона ж згадувала, що під її зятем вже померло дві попередні дружини. Витонченішими методами контрацепції (бар'єрним, спринцювальним тощо) до XIX століття майже не користуються.

«Техніка задоволення» набуває значення починаючи з XVI століття і переходить в абсолют у XVIII, коли під девізом стає «Роби це добре!» техніка кохання стає негласною обов'язковою дисципліною для всіх молодих людей із вищих прошарків.

У XVI ж столітті з'являється своєрідна «індустрія насолод». У повному розумінні це, звичайно, не була ані

«індустрія», ані «порнографія». Сам термін «порнографія» у сучасному значенні з'являється лише у середині XIX ст. у вікторіанській Англії. У ранньомодерну добу слово «порнографія» застосовували до творів, у яких ішлося про проституток. Проте завдяки великому винаходу – друку – з XVI століття масового поширення набувають тексти і гравюри порнографічного змісту.

Перший і найвідоміший твір, що об'єднав текст і гравюри порнографічного змісту, – «16 позицій» П'єтро Аретіно (1524), супроводжуваний ілюстраціями Джуліо Романо. Анекдот розповідає про те, що Романо, учень Рафаеля, розсварився з папою Клементом VIII і розписав стіни у папському палаці в Мантуї фресками фривольного змісту. Тим часом з фресок встигли зробити гравюри (самі фрески, звісно ж, знищили), а Аретіно написав супровідний текст до кожної гравюри. Книжка зажила нечуваної популярності, проте найбільші «шанувальники» творчості двох порнократів знайшлися у папській курії. Весь наклад було конфісковано, книгу заборонила цензура. Перше видання її стало абсолютним раритетом. До того ж було втрачено майже всі оригінальні гравюри. Проте вірші Аретіно залишалися популярними протягом наступних 400 років.

У XVII столітті з'являється велика кількість подібних книжок. Друкували їх в Амстердамі, а звідти контрабандою розповсюджували по інших країнах. Особливо популярним був французький анонімний твір «Школа молоді» (1655), у якому містився діалог двох жінок. Семюель Піпс у своєму щоденнику згадував, що придбав екземпляр цієї книжки, обкладинка якої була чистою. Читав уночі, а потім швиденько спалив.

У XVIII столітті порнографія набула свого справжнього розквіту. Таку літературу використовували як інструмент, через який найпростіше було донести критичні погляди й сатиру. Приміром, у Франції через порнографічні малюнки критикували духовенство. Ціна на такі книжки була порівняно доступною, і тому дехто з моралістів почав непокоїтися через «погані впливи», що їх чинила подібна література на жінок і малоосвічених людей. У Парижі по-

рнографічну літературу й листівки можна було придбати у Пале Рояль (там само пропонували свої послуги повії). Дуже популярними були сюжети про священників і чорниць. Політичний контекст порнографії у Франції став особливо помітним у передреволюційні часи. Нерідко об'єктом критики була королева Марія Антуанета (зображення оргій, лесбійські сцени), не останню роль відіграла статева дисфункція короля Людовіка XVI. Під час і після революції безперечно лідерство належить творам маркиза де Сада.

У XVIII столітті досить відомий порнографічний твір з'являється також в Англії – це «Мемуари жінки насолод, або Фанні Хілл» Джона Кліланда. Хоча книжку можна назвати порнографічною лише умовно (авторська мова дуже стримана, багато евфемізмів), проте в Англії вона мала величезний резонанс – приміром, після її видання у 1748 році архієпископ лондонський заявив, що саме через появу цієї книжки Бог наслав два землетруси. Твір зажив величезної популярності й мав багато перевидань. Щоправда, до 1970-х він був офіційно заборонений у Великій Британії.

Нарешті, трохи зупинимось на проституції. Ми вже згадували про поширеність муніципальних борделів у середньовічних і ранньоренесансних містах. Борделями опікувалися, адже вважали, що вони допоможуть зменшити агресивність молодих підмайстрів, а також стоятимуть на перешкоді уявному зростанню «содомії». В італійських містах, приміром у Флоренції і Венеції, магістрати виділили кілька вулиць під так звані квартали червоних ліхтарів. У німецьких містах, зокрема у Страсбурзі та Мюнхені, а також в іспанській Севільї в середині XV століття відкрили муніципальні борделі. Усюди, окрім Франції, борделі утримували чоловіки. Єдине, чого вимагала міська влада більшості міст, – щоб повії не працювали в релігійні свята і не обслуговували священників та одружених чоловіків. Повії могли вільно залишати борделі, самі шукали клієнтів на вулицях і у лазнях. Також вони відігравали роль у міських ритуалах – наприклад, у німецьких містах їх запрошували на весілля, а в Ліоні вони брали

участь у процесіях і святкуваннях. Вважалось, що краще терпіти проституцію, аніж гомосексуальність, таємну шлюбну зраду і зґвалтування цнотливих дівчат та інших міських мешканок. Таким чином, дочки і дружини городян нібито були захищеними. До того ж більшість повій були прийшлими, що також виправдовувало постанови міської влади.

У середині XVI століття ситуація кардинально змінюється. Більшість міст закриває борделі (процес триває до середини XVII століття – коли в Європі не залишається жодного офіційно дозволеного борделя). Повії і продажне кохання опиняються під заборонаю і офіційно переслідуються. Зазвичай це пов'язують зі спалахом епідемії сифілісу. Проте зв'язок не є дуже переконливим – борделі почали закривати аж через тридцять років після найжорстокіших спалахів епідемії. Видається, що у XVI столітті не бачили прямого зв'язку між проституцією і сифілісом. Наприклад, у Севільї у відповідь на спалах сифілісу в 1568 році місто наказало збільшити кількість повій, а не зачинити борделі. Напевно, йшлося про поширення нової моралі, пов'язаної, в першу чергу, із протестантизмом. Реформаційні проповідники вимагали від чоловіків дотримання таких самих стандартів честі, як і від жінок. Якщо св. Августин свого часу ставав на захист продажного кохання, то Лютер і наступні реформатори гостро критикували його погляди. Невдовзі дали відповідь католицькі реформатори, які, своєю чергою, також засудили проституцію, після чого зникли борделі у більшості міст Франції, Іспанії та Італії.

Звичайно, закриття борделів не означало, що зникла проституція. Тепер повії стали більш мобільними, незалежними і незахищеними. Саме із середини XVI століття масовим явищем стає супровід армій повіями. Міська влада Страсбурга, Франкфурта і Нюрнберга виступає із протестами проти цього – повії хоч і залишаються поза міськими стінами, проте все одно загрожують спокою і безпеці міст. Проте на це не було ради – зі зростанням армій зростала і кількість цього специфічного супроводу. Повії почали напряму асоціюватися з грабунком, непокорю і

вбивством, як раніше з цими речами співвідносили лише жовнірів.

Наприкінці XV – на початку XVI століття з'являється ще один тип повій – куртизанки. Проти них лунають голоси проповідників і міської влади в Діжоні, Венеції і Флоренції. Куртизанка одягається у розкішний одяг і тримає свою професію у секреті, а головне – підриває всі матримоніальні устої, адже спокушає респектабельних, зазвичай одружених чоловіків і надовго прив'язує їх до себе. Виникнення цього явища стало сигналом для зміни ставлення до продажного кохання в середовищі еліт. Їм більше не потрібно було відвідувати муніципальні борделі чи шукати пригод на вулиці. Вони надавали перевагу секретним, вишуканим й інтимним задоволенням. Куртизанка пропонувала більше, ніж звичайний секс. Недарма героїнею одного з перших порнографічних творів все того ж Аретіно стала куртизанка. Пізніше це явище переросте у поширений наприкінці XVII – у XVIII століттях інститут утриманства.

До кінця XVI століття відбувається криміналізація проституції, а разом з тим повії відчувають потребу ретельніше приховувати свої заняття. На зміну сутенерам приходять зводні – старші жінки (зазвичай колишні повії), які видавали себе за матерів, шукали клієнтів, натомість повії могли й не виходити з будинку. Проте тепер у повій виникло і багато проблем. Разом із відносною незалежністю вони отримали більшу незахищеність і більший нагляд з боку новостворених репресивних органів. Якщо раніше повії могли очікувати на підтримку з боку влади у разі, коли їх били чи обманювали, то тепер вони і самі були поза законом. Клієнти безапеляційно могли відмовитися платити. Нерідким явищем став шантаж – чоловік міг скористатися послугами повії і, погрожуючи поліції, не заплатити їй або навіть вимагати в неї гроші за мовчання.

Репресивні органи, які тільки-но починають з'являтися у деяких містах, також не давали повіям спокою, особливо починаючи з другої половини XVII століття. Попереду інших міст у цьому плані йшов Париж. Тут спеці-

альні інспектори займалися винятково справами повій – збирали інформацію про тих, хто належав до вищого світу (від актрис, танцівниць), а також регулярно проводили рейди по вулицях, щоп'ятниці відловлюючи на вулицях всіх повій, які зрештою опинялися перед судом, що розглядав їхню справу як колективну і засуджував всіх гуртом. Поблажливіше ставилися до повій, які хоч якось намагалися приховати свої заняття, на решту чекало досить суворе покарання. У Парижі їх засуджували до двох – шести місяців утримання у спеціальному шпиталі. А у Марселі повія могла провести до п'яти років у жахливому виправному домі. Всіх повій оголошували сифілітичками (навіть не вдаючись до огляду) і піддавали регулярному лікуванню ртуттю, що було частиною покарання. Крім того, у госпіталях працювали черниці, які мали забезпечити моральне виправлення повій.

Оскільки у ранньомодерний період повії змушені були працювати здебільшого у найманих кімнатах, треба було зважати на сусідів, адже більшість скарг надходила саме від них.

Хоча муніципальні борделі заборонили, вони не зникли зовсім. Існували або найпримітивніші, або найвишуканіші будинки розпусти. У Парижі й Лондоні кілька розкішних борделів пропонували своїм заможним клієнтам незвичні сексуальні послуги. У XVIII столітті з'явилися порнографічні тексти, у яких детально змальовувалися принади таких місць, наприклад, про один бордель розповідалося, що у ньому безліч кімнат, є дещо подібне на басейн, а «німфи», які там працюють, готові на все заради задоволення клієнта. Якщо ж висновувати з поліцейських звітів, борделі були зовсім крихітними – не більше чотирьох кімнат, максимальна кількість повій – три, плюс мадам і слуга.

Найчастіше ж послуги повій отримували у вже згаданих винайнятих квартирах. Зводень можна було перестріти у неофіційних кварталах червоних ліхтарів. Також у Франції, Англії і подекуди в німецьких містах повій винаймали у шинках або кабаре, де навіть були невеличкі кімнати чи навіть цілі поверхи «для побачень». У порто-

вих містах, таких як Марсель, повій можна було знайти у кожній винній і тютюновій крамниці, а також у тавернах. У XVIII столітті вони виглядали клієнтів також у розкішних парках, де прогулювалася заможна публіка. Театри також приваблювали повій – і невеличкі, що пропонували розваги для простого люду, і вишуканіші, як-от Комеді Франсе і Ковент Гарден. Актрис і танцівниць також вважали за повій, і у багатьох випадках ця репутація підтверджувалася. Більшість актрис, примадон опери і балерин були куртизанками. Чимало актрис починали свою кар'єру як вуличні повії.

Життя повій рухалося вгору і вниз – вони могли почати як вуличні дівки, далі потрапити до борделю, стати утриманками, потім знову опинитися на вулиці, коли з віком втрачали свою привабливість, і врешті закінчити кар'єру як зводні. Ті, кому пощастило, ставали власницями власної таверни чи борделя.

Вважають, що на вулиці зазвичай опинялися наївні сільські дівчата, яких свого часу спокусив якийсь негідник. Насправді ж проститутки хоч і походили з низів суспільства, проте з низів міських – з невеличких міст вони перебиралися до великих метрополій. Найменший відсоток становили домашні служниці – за ними нагляд був найбільшим. Набагато частіше повіями ставали прачки, швачки або вуличні торговки. Зазвичай повії не були жертвами, і їх ніхто ззовні не призводив до «падіння» – це був вільний вибір, також вони не були жертвами сутенерів, а працювали на себе. Наприкінці XVIII століття, нарешті, проституція почала на пряму асоціюватися з сифілісом. І у деяких містах до обов'язків лікарів належав огляд повій. Більше про лікарів, сифіліс та інші проблеми історії медицини – у наступній темі.

Література:

Фуке Э. Иллюстрированная история нравов. Галантный век / Э. Фуке. – М., 1994.

Элиас Н. О процессе цивилизации / Н. Элиас. – М., 2001. – Т. 1. – С. 234–270.

Cavallo S. Female Honor and the Social Control of Reproduction in Piedmont between 1600 and 1800 / S. Cavallo, S. Cerutti // Sex and Gender in Historical Perspective / ed. E. Muir, G. Ruggiero. – Baltimor, 1990. – P. 73–103.

Cryle P. Sex, Liberty and License in the Eighteenth Century / P. Cryle, L. O'Connell // Libertine Enlightenment / ed. P. Cryle and L. O'Connell. – New York, 2004. – P. 1–13.

Greico S. The Body, Appearance and Sexuality / S. Greico // A History of Women in the West / ed. N. Z. Davis, A. Farge. – Cambridge, Mass, 1993.

Hunt L. The Family Romance of the French Revolution / L. Hunt. – London, 1992. – P. 89–123.

Olivieri A. Eroticism and Social Groups in Sixteenth Century Venice: The Courtesan / A. Olivieri // Western Sexuality. Practice and Precept in Past and Present Times / ed. Ph. Aries, A. Bejin. – Oxford, 1987. – P. 95–102.

ТЕМА 12

ХВОРОБИ І МЕДИЦИНА (2 ГОД.)

ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ МЕДИЦИНИ: МЕТОДИ ІСТОРІЇ НАУКИ І МЕТОДИ ІСТОРІЇ УЯВЛЕНЬ І МЕНТАЛЬНОСТЕЙ. ЯК У РАНЬНОМОДЕРНУ ДОБУ УЯВЛЯЛИ ВЛАСНЕ ТІЛО. ГУМОРАЛЬНА СТРУКТУРА ТІЛА. ТЕМПЕРАМЕНТИ. ВАЖЛИВІСТЬ РЕЖИМУ. ЗЛАМ В УЯВЛЕННЯХ НАПРИКІНЦІ XVII СТ. - МЕХАНІЧНЕ УЯВЛЕННЯ ПРО ТІЛО.

УЯВЛЕННЯ ПРО ПРИРОДУ ХВОРОБ. ЧИМ ХВОРИЛИ У РАНЬНОМОДЕРНИЙ ПЕРІОД? ПРОБЛЕМА ТЕРМІНОЛОГІЇ І РЕТРОДІАГНОЗІВ. ШО ВПЛИВАЛО НА СТАН ЗДОРОВ'Я ЛЮДЕЙ. КРИВА СМЕРТНОСТІ РАНЬНОМОДЕРНОЇ ДОБИ. ОСНОВНІ НЕБЕЗПЕКИ ДЛЯ ЗДОРОВ'Я. НАЙПОШИРЕНІШІ ІНФЕКЦІЙНІ ЗАХВОРЮВАННЯ ДОБИ. ПІД ЗНАКОМ «ЧОРНОЇ СМЕРТІ»: СПАЛАХИ ЧУМИ. МЕТОДИ ПРОТИДІЇ І ЗАГАДКОВЕ ЗНИКНЕННЯ ХВОРОБИ. ВІСПА: КАРА СТАРОГО І НОВОГО СВІТІВ. СИФІЛІС: МЕДИЧНІ НАСЛІДКИ КОНТАКТУ МІЖ ЦИВІЛІЗАЦІЯМИ, ЯКІ БУЛИ ВІДОКРЕМЛЕНІ УПРОДОВЖ СТОЛІТЬ. ПОВІЛЬНИЙ УБИВЦЯ - ТУБЕРКУЛЬОЗ. ЧИ У РАНЬНОМОДЕРНУ ДОБУ ХВОРИЛИ НА ГРИП?

МЕТОДИ ЛІКУВАННЯ. ПРИРОДНІ Й НАДПРИРОДНІ СПОСОБИ ЛІКУВАННЯ - РОЗМИТІ МЕЖІ. ВЧЕНА І НАРОДНА МЕДИЦИНА. РОЗМАЇТТЯ МЕДИЧНИХ ПРОФЕСІЙ. ВІД ЗНАХАРІВ І КАТІВ - ДО АПТЕКАРІВ І ДИПЛОМОВАНИХ ЛІКАРІВ.

Історія медицини постала як окрема історична дисципліна майже століття тому. Особливо популярною вона є у Великій Британії, де працюють окремі кафедри історії медицини, дослідницькі центри, є найбільша кількість спеціалістів. Історія медицини вивчає такі теми, як історія медичної думки, історія медичної професії, соціальна історія хвороб, історія окремих значних спалахів епідемій.

Розпочнемо з уявлень про хвороби. Однак спершу необхідно зрозуміти, як ранньомодерні люди уявляли свої тіла – як ті працювали, що відбувалося всередині. У ті часи все ще домінувала антична ідея про те, що тіло людини складається з чотирьох рідин: крові, флегми, чорної жовчі і жовтої жовчі. Кожній рідині відповідав один з елементів: вогонь, вода, земля і повітря. Кожна рідина мала свої властивості: кров – гаряча й волога, флегма – холодна й волога, чорна жовч – холодна й суха, жовта жовч – гаряча й суха. Відповідно, кожна людина мала певний темперамент і комплекцію, які свідчили про домінування тієї чи тієї рідини в її тілі. Окрім індивідуальних властивостей, вміст рідин залежав також від статі й віку людини. Вважалося, що молоді – більш гарячі й вологі, а старіючі, люди холоднішають і сухішають. Чоловіки, зазвичай, гарячі й сухі, а жінки – холодні й вологі. Подібні ж властивості мав кожен орган.

Тобто, на тіло не дивилися як на сукупність органів і клітин, ключовим для розуміння функціонування тіла було уявлення про рідини й темпераменти. Якщо знати про такий підхід, багато що в нібито алогічному поведженні ранньомодерних людей стане зрозумілим. Навіть у XVII столітті, коли з'явилася ідея про людське тіло як механізм, уявлення про рідини тримало свої позиції, особливо на популярному рівні.

Визначення речовини, яка домінує в організмі, було ключовим для формування уявлення про фізичний і психічний стан людини. Наприклад, флегма, біла прозора рідина, домінувала у людей зі спокійним, флегматичним темпераментом. Жовта жовч, що вироблялась у печінці і зберігалася у жовчному міхурі, переважала в людей жовчних і сварливих. Чорна жовч асоціювалася з селезінкою – властива похмурим і меланхолійним. Найшляхетнішою рідиною вважали кров, життєвий сік, якій відіграв головну роль у процесах зачаття й харчування (як їх тоді уявляли). Кров управляла людьми з сангвінічним темпераментом.

Уявлення про рідини було головним для розуміння процесів зачаття й розвитку плоду. Ці знання залишилися

незмінними з античних часів, тобто майже весь ранньомодерний період домінували погляди Аристотеля, Гіппократа і Галена. Варто трохи детальніше на цьому зупинитися, хоча деякі ідеї ми вже згадували. За Аристотелем, сім'я, або ж «сперму», виробляли як чоловіки, так і жінки. Чоловіки, запальніші, здатні були довести її до стану, власне, активної сперми. Жінки ж, через притаманну їм холодність, не могли довершити своє сім'я і воно вироблялося у вигляді пасивної менструальної крові. При зачатті чоловіче активне сім'я «оживлювало» жіноче, тобто менструальну кров, і таким чином зароджувалося нове життя. Система уявлень за Галеном–Гіппократом трохи відрізнялася. Згідно з їхньою теорією, і чоловіче, і жіноче сім'я було однаково активним при зачатті. Йшлося навіть про те, що анатомічно дві статі майже не різняться, тобто статеві системи є абсолютно однаковими, з тою лише відмінністю, що жіноча є внутрішньою реплікою чоловічої, яка, знову-таки, через холодність не зуміла проявитись назовні. Для прикладу, за поясненнями тогочасних медиків, яєчники були не чим іншим, як «жіночими яєчками».

Згідно з визначним твором Аристотеля «Шедевр», зачаття було неможливим без жіночого оргазму. Хоча Аристотель визнавав, що «пристрасті» до задоволення рівною мірою наявні в обох статей, він наголошував на значенні саме жіночого оргазму для зачаття.

З огляду на теорію рідин, визначне значення у ранньомодерній медицині відігравав режим. Головною порадою медиків було дотримуватися певного режиму – як правило, це означало помірність в усьому. Правильний стиль життя був ключем для збереження і відновлення здоров'я. Всім без винятку рекомендували уникати протягів, не втомлюватися, не переїдати, вести активне життя, не зловживати спиртними напоями, масною їжею.

Окрім темпераменту, кожна людина мала індивідуальну конституцію, а саме структуру тіла, суму вмісту рідин, звичок і настроїв. Конституцію зазвичай описували як «міцну», «слабку», «грубу» або «ніжну». Відповідно й догляд за хворим мав бути індивідуальний у кожному окремому випадку.

Щодо анатомії, то потрібно було шукати подвійне дно – хоча і вели мову про серце, печінку, мозок або матку, проте основний наголос робили на рівновазі й симпатії, йшлося про перевагу однієї рідини над іншою, одного органу над іншим, адже людський організм був мініатюрним відображенням всесвіту – мікрокосмом, у якому віддзеркалювався макрокосм.

Вважали, що певні зовнішні ознаки сповіщають про те, що відбувається в організмі людини: на шкірі, кінцівках і особливо на обличчі. Наприклад, у сангвіників має бути червонясте обличчя (кров з молоком), у холерика шкіра могла бути жовтавою, меланхоліка видавав «темний вигляд», а про флегматика свідчили «згаслі очі».

Через таку невідповідність ранньомодерного уявлення про фізіологію сучасному «медикалізованому» сприйняттю тіла, сучасним ученим іноді досить важко зрозуміти логіку тогочасних лікарів і пацієнтів. Зберігся щоденник англійського лікаря початку XVIII століття Джоана Строча, який свідчить, наскільки специфічним було ставлення до тіла. Зі щоденника випливає, що як сам Сторч, так і його пацієнтки були переконані, що тіло є абсолютно непрозорим, тобто, хтосьна що відбувалося всередині. «Жіночість» тіла не асоціювалась з жодним органом: ані груди, ані матку не вважали ознакою «жіночості». Про неї свідчила певна ритмічність жіночого тіла, зокрема менструації.

Лікування, у контексті рідинної системи, полягало, відповідно, у контролі над і маніпуляціях з рідинами, що мало відновити баланс. Саме з цим пов'язані такі заходи, як пускання крові, стимуляція спитніння, «очищення» організму шляхом вживання проносних засобів. До XVIII століття чільне місце посідали засоби, пов'язані з використанням симпатичної магії. Кольори, форми тощо – все мало значення. Від розлиття жовчі мали допомогти рослини жовтого кольору: шафран і редька, проблемам з кров'ю, а також віспи мали зарадити червоні рослини, червоний одяг, червона їжа і вино, рослини в цяточку мали допомогти у разі шкірних захворювань.

Будь-які порушення, пов'язані з виливом якоїсь рідини, неминуче призводили до погіршення здоров'я. Напри-

клад, якщо надлишок рідин не виводився з організму природним шляхом – це призводило до хвороби чи навіть смерті. Тому радили регулярно пускати кров і ставити клізми. Окрім того, ми вже згадували про важливість дотримання режиму.

У XVIII столітті з'явилася теорія так званого нового гіпократизму, згідно з якою на людське здоров'я впливали зміни клімату, погода, рівень опадів. Це нове вчення було тісно пов'язане із теорією про рідини, вважалося, що все вищезгадане впливало на рух рідин всередині тіла.

Із уже сказаного неважко здогадатися, що природні й надприродні методи в медицині не дуже відрізнялися одні від одних. Використання симпатичної магії стоїть на першому місці. Вірили (навіть самі медики) у хвороби, викликані магічними засобами. І тут, насамперед, необхідно згадати про зачарування. Скидається на те, що зачарування не було спрямоване на провокування якоїсь хвороби, а й саме було хворобою. З медичних порадників, як західних, так і українських, випливає, що самі чари і були хворобою. Хворобою зі специфічними симптомами. По-перше, захворювання мусило бути раптовим і «безпричинним», а також супроводжуватись особливими симптомами. Деякі хвороби, особливо дитячі, могли сприйматися як наслідок зачарування: або шляхом прокльонів, або через насипання порошу, землі й піску, розкладання сушених трав та «чарів» на межі, плювання навздогін. Матеріали судів також дають уявлення про те, які симптоми вважали притаманними захворюванню від чарів. Як правило, така хвороба проявлялася раптово, тривала довго і могла призвести до смерті. Описують такі її симптоми: вона спалює людину зсередини, на тілі з'являються специфічні знаки, іноді людина розпухала, або її паралізувало – віднімались ноги або руки тощо.

Проте за допомогою магічних, на наш погляд, засобів рекомендували лікувати не лише «зачарування», а й хвороби не магічного походження. Тому не дивно, що в ранньомодерній медицині велике значення відігравала астрологія. Оскільки людина була мікрокосмом, логічно, що макрокосм впливав на стан її здоров'я. Можна здогадати-

ся, що використання астрології у медицині набуло популярності лише серед представників вищих прошарків. Саме для них укладали гороскопи, які мали сповістити про відповідність небесних тіл стану людини.

Проте у XVIII столітті лишається досить мало свідчень того, що люди пов'язують проблеми зі здоров'ям із магічними причинами, принаймні, якщо у це і вірять, то тримають ці підозри при собі, так само як і можливі візити до знахарів і ворожок.

Хоч як це дивно, але найважчим для дослідників виявляється запитання – на що хворіли ранньомодерні люди? Західні історики медицини спромоглися зібрати певну кількість документів, що дають змогу встановити рівні смертності й захворюваності: записи у приходських книгах, проповіді на поховання, медичні трактати, урядові документи (де вони вже були), щоденники, мемуари, переписи населення, хроніки і навіть звіти про смертність (зокрема в Англії). З того великого списку залучених джерел можна зрозуміти, що кожен тип документа сам по собі мало чого вартий. Наприклад, у приходських книгах частіше згадуються поховання і хрещення, а не смерті й народження, вже не кажучи про захворюваність. Щоденники й мемуари – цінні джерела, але в них, здебільшого, йдеться про індивідуальні або родинні захворювання. Тут можна згадати про два відомі щоденники – Семюеля Піпса і Якова Марковича, у яких станом здоров'я і недугам авторів відводиться дуже значна частина записів. Просто безцінними є щоденники, що велися під час великих епідемій, але в них небагато точних даних для оцінки рівня смертності чи захворюваності, а більше йдеться про перебіг подій, уявлення про захворювання, індивідуальні переживання.

Ще більше проблем із діагнозами. Історики медицини дійшли висновку, що багато назв тодішніх хвороб не відповідають сучасним термінам. Що саме розуміли під «водянкою», «чумою» (мором, пошестю), «віспою»? Якщо сьогодні водянка – це застій води, тобто радше симптом, то в ранньомодерні часи її згадують як хворобу. Чума, мор, пошесть – ці назви вживали на позначення багатьох хвороб, а також жахливого стану. Віспою називали і кір,

і краснуху, і вітрянку, і скарлатину. Також залишається тільки здогадуватися, що мали на увазі, коли говорили про «диспное» (задишку), «сухоту» або «туберкульоз», «катар», «обстипацію» (запор), «маразм», «іпохондрію», «летаргію» чи «меланхолію».

Проте ситуація не є аж такою безнадійною. Наприклад, напевне можна сказати, що крива смертності відчутно відрізнялася від теперішньої. Найнебезпечнішими були перші роки життя. До середини XVIII століття, коли дитяча смертність поступово почала знижуватися, протягом першого року життя помирала кожна 4–5 дитина. Смертність залишалась досить високою до п'яти років. Загалом, 50 % всіх смертей траплялися у віці до 10 років. Звичайно, цифри варіювалися залежно від регіону і соціального стану.

Дитяча смертність була спричинена такими захворюваннями, як віспа, коклюш, діарея, туберкульоз. Сюди ще додавалися регулярні епідемії чуми і тифу, від яких страждали також і інші вікові групи. Після переломів діти часто залишалися каліками на все життя. Глисти послаблювали імунітет дитини і робили її вразливою перед іншими захворюваннями. Через інфекції очей дитина могла осліпнути. Неправильне, недостатнє харчування призводило до деформацій і такого захворювання, як золотуха. Якщо виникали проблеми з зубами – їх виривали, хоча до XIX століття (коли набуває поширення цукор) зуби мало псувалися, в основному були захворювання ясен.

На стан здоров'я, безперечно, впливали такі фактори, як харчування, житлові умови і війна. Наприклад, ми вже згадували, що бідні вживали замало протеїнів і вітамінів, а багаті – забагато протеїнів і замало вуглеводів. І перше, і друге негативно впливало на шлунок. Зі зростанням міст пов'язано поширення інфекцій, що передаються крапельним шляхом (туберкульоз, грип). Незахищеність житла від вітру, холоду і дощу призводила до вразливості перед іншими інфекційними захворюваннями. Через неякісне прання вовняних речей (що були найпоширенішими до XVIII століття, коли загальнодоступ-

ним стає бавовняний одяг), у них заводилися паразити, які також сприяли поширенню хвороб, крім того, це провокувало шкірні захворювання, наприклад коросту. Не потрібно забувати і про небезпечні професії, пов'язані з фарбами, гравіюванням, вибілюванням, відкритим вогнем.

Війни також становили небезпеку для здоров'я. Окрім, власне, загибелі під час воєнних дій, мирне населення надзвичайно страждало від наближення армій – хоч чужі, хоч свої, розквартировані солдати створювали масу неприємностей. Через тісноту і погіршення санітарних умов надзвичайно поширювалися тиф, дизентерія, сифіліс, буяли паразити. Під час війн більша кількість людей помирала від епідемій і голоду, ніж від зброї.

Навіть ті хвороби, які сьогодні не становлять небезпеки для життя – проблеми зі шкірою, з зубами, інфекції жовчного міхура, – у ранньомодерний час зазвичай ставали хронічними і непокоїли людей упродовж життя. Вважають, що ранньомодерні люди загалом не були здоровіші за нас. Проте ті з них, хто пережив всі небезпеки дитячого віку, мали досить міцний організм, загартовану імунну систему, їм було простіше подолати можливі напади хвороб.

Найпоширенішими інфекційними захворюваннями у ранньомодерний період були такі: чума (збудник – бактерії), дизентерія (бактерії), грип (вірус), віспа (вірус), кір (вірус), туберкульоз (бактерії), тиф (бактерії), сифіліс (бактерії), малярія (паразити). Проте найбільш відчутно на Європу вплинули чотири хвороби: чума, віспа (або кір), грип (інфлюєнца) і туберкульоз. Характерно, що проказа, від якої дуже потерпали у Середні віки, до середини XIV століття втрачає свою силу – серйозні спалахи більше не повторювалися (хіба що у віддалених куточках Європи, наприклад в Ісландії).

Найвідомішою і найнебезпечнішою хворобою ранньомодерної доби була сумнозвісна чума. Сучасні дослідники – і медики, і історики – вважають, що з чумою пов'язано досить багато загадок. Вона вперше з'явилась у середині XIV століття і до кінця XVIII була досить частим гостем у Європі. Проте після XVIII століття зникла так само загад-

ково, як колись виникла. Остання велика епідемія чуми у Європі була в 1710–1772 роках у Російській імперії. Історики і медики сходяться на тому, що ця хвороба являла собою суміш бубонної і легеневої чуми. Дослідити чуму і бацили, що її розповсюджують, а також зрозуміти механізм передання цієї хвороби вдалося лише у 1893–1894 роках, коли епідемія спалахнула у Китаї. Хворобу, нібито, переносили чорні щури, людям передавалась через укуси блохи, яка після смерті щура могла перебратися на людини. Це було можливим лише в умовах, коли і блохи, і щури, і люди жили у безпосередній близькості один до одного. Через шість днів у людини підвищувалась температура до 39–40 градусів, починалась слабкість, біль у кінцівках і спині. Потім з'являлись надзвичайно болючі бубони – набухання лімфовузлів у паху і під пахвами. Смертність сягала 60 відсотків випадків. Небезпечнішою формою була легенева чума, коли бацила потрапляла до легенів і поширювалася при кожному кашлянні. У такому випадку хвороба майже неминуче закінчувалася смертю.

У XIV столітті чума почалася у Китаї і торгівельними шляхами рухалася до Європи через Ташкент, Астрахань, 1346 року досягнула Кримського півострова, потрапила до тоді ще генуезької Кафи під час монгольської облоги. Купці доставили бацили до середземноморського регіону: Іспанії, Італії, Північної Африки. По Роні дійшла до Франції, потім до Центральної Європи, у німецькі землі. До 1348 року чума охопила Францію, Швецію, південь Англії, Швейцарію, німецькі й польські землі. До 1351 року чума вже була на півночі Московії.

Не всі країни постраждали однаково, наприклад Італія потерпала найбільше, а Нідерланди і Богемія майже не зазнали втрат. З середини XIV до середини XVIII століття чума поверталася майже у кожне покоління. Хоча після XIV століття епідемії вже ніколи не були такими всеохопними, проте могли завдавати досить великої шкоди окремим містам – у 1631 році це були Флоренція і Піза, у 1651 році – Барселона, у 1665 році – Лондон.

Чума, особливо періоду «чорної смерті» (який, до слова, сучасники так ніколи не називали), породила безліч

історичних дискусій, теорій – тобто стала темою, на якій історикам було досить легко заробити собі на хліб. Наприклад, чуму ставили в один ряд з Ренесансом, Реформацією, Тридцятилітньою війною і Просвітництвом, – вважаючи її такою самою важливою віхою в історії, яка вплинула на подальший розвиток Європи. Проте останні два десятиліття до такої ідеї ставляться досить скептично.

Останнім часом медики і біологи почали сумніватися у тому, чи правильним було попереднє уявлення про причини і шляхи передачі чуми. Найбільше сумнівів – щодо красивої теорії про бліх і щурів. Гризуни все-таки мешкали не настільки близько від людей, щоб безпосередньо їх заразити. Сумніваються також у тому, чи у XIV столітті вирувала саме бубонна або легенева чума. Висловлюють припущення, що ранньомодерна чума могла бути сумішшю декількох різних хвороб.

Існували теорії про економічні наслідки чуми – про те, що зросли зарплати у відповідь на недостатню кількість робітників, що чума вплинула на закріпачення. Сьогодні в цьому вже не так впевнені, як у середині минулого століття. Хоча чума, безперечно, була досить тяжким ударом для Європи, проте історики вже сумніваються, чи настільки серйозним. Безперечно, що саме через велику епідемію в Європі почали вживати заходів щодо громадського нагляду за здоров'ям населення.

Чуму вважали знаком Божого гніву, а найефективнішими ліками – молитви і покаяння. Проте це не означало, що цілком заперечували природні причини чуми і не намагалися шукати інших методів протистояння хворобі. Обидві системи поглядів на природу чуми були тісно пов'язані. У XVII столітті хворим рекомендували добре харчуватися і щоденно пити вісім крапель спеціальної олії. Тим часом найефективнішим превентивним заходом була втеча із зараженої місцевості, цілком санкціонована як священиками, так і лікарями й міською владою. Відмову від втечі могли розцінити як гріх, рівний самогубству.

Міста влаштовували карантини, обкурювали речі, людей і будинки, забороняли зібрання, влаштовували чумні

госпіталі, в яких ізолювали хворих. Також наказували зачиняти будинки, надавали допомогу і винаймали могольщиків. З винайденням друку, міста почали видавати памфлети з рекомендаціями щодо дієти і своєрідного лікування, наприклад, розрізання і подальшого припікання бубонів.

Найзагадковішим питанням, пов'язаним з історією чуми, залишається її загадкове зникнення з Європи у XVIII столітті. Раніше вважали, що це сталося через зникнення чорних щурів, витіснених коричневими щурами. Проте на сьогодні таке пояснення не є задовільним. Інша думка – карантини врешті дали результат: рух людей і щурів припинився, хвороба не поширювалася і зникла. Але і тут є серйозна проблема: карантини не могли спрацювати, адже жодне місто не могло виставити ефективні кордони – їх ніхто не контролював настільки, щоб з міста не можна було втекти. Ще є версія про те, що хвороба зникла зі зміною традиційних торговельних маршрутів зі Сходу на Захід (але це припущення базується на ідеї про те, що хвороба завжди заносилася у Європу ззовні). Зникнення епідемії іноді пов'язують із кліматичними змінами – із закінченням так званого міні-льодовикового періоду в Європі. Припускають, що врешті бацили, що спричинили епідемію, зазнали мутацій і стали нешкідливими. Немає сумнівів, що чума залишила досить відчутний слід в історичній пам'яті – згадаємо вплив на мистецтво, ставлення до смерті. Дотепер чума є синонімом чогось жахливого, неунікного.

Ще одна епідемія, що зачепила Європу, – це віспа. На сьогодні вона не становить небезпеки, а от у ранньомодерний період була справжньою карою Старого, а ще більшою мірою Нового Світу. Віспа – вірусна інфекція, що передається повітряно-крапельним шляхом, розпочиналася з високої температури, сильного болю в спині і кінцівках, головного болю, іноді виникали конвульсії, специфічне висипання з'являлося через 2–5 днів. Висипання могли бути незначними, коли з'являлося небагато плям на обличчі, руках і ногах, а могли вкривати більшу частину обличчя, кінцівок і тіла, призводили до утворення шрамів, сліпоти чи імпотенції у чоловіків. У деяких ви-

падках висипання було суцільним – повністю вкривало шкіру, яка згодом облízала, а хворий помирав, коли ушкоджувались внутрішні органи.

Вірус віспи існував з неолітичних часів. В античний період віспу називали «Антонієвою пошестю», проте лише з XIV століття ця хвороба набула жахливої форми. Найбільшу небезпеку епідемія становила для дітей – їхня смертність сягала 80 % від померлих від віспи. Від хвороби не були убезпечені і члени королівських родин – у XVII від віспи померло досить багато представників династії Стюартів, у XVIII столітті – австрійських Габсбургів, іспанських Бурбонів і російських Романових.

Віспа лякала не лише тим, що несла смерть, а ще й тому, що спотворювала і засліплювала. Спроби лікувати віспу були марними. Пускання крові, «очищення» лише підривали хворі організми. Поряд з цими традиційними практиками застосовували запозичену з ісламських країн «терапію лікування потом»: пацієнта тепло закутували, він сильно пітнів, і тим самим його організм мав очиститися. Причому цікаво, що замотували хворого в речі червоного кольору, а ліжко завішували червоними завісами. Ці практики були доволі поширеними до XVII століття. В другій половині цього століття англійський лікар Томас Сайденхем запропонував лікування віспи холодом – хворих тримали у добре провітрених приміщеннях, вкривали лише тонкими ковдрами і давали їм прохолодні напої.

У XVIII столітті (1721 р.) розпочалися експерименти зі щепленнями. Стало зрозумілим, що хворобі можна запобігти. У надріз на шкірі руки вкладали віспяні лусочки, причому брали їх у людини, яка хворіла на легку форму віспи. Після щеплення людина якщо й хворіла, то в легкій формі. Не останню роль відіграло і те, що вірус прищеплювався у шкіру, а не потрапляв в організм через легені. В Англії щеплення набули популярності після того, як їх зробила королівська родина. За такою самою схемою поширилися щеплення і у Росії. Проте практика «придбання віспи» була поширеною серед селян до 1721 року – вони відсиляли своїх дітей гратися з дітьми, хворими на легку форму віспи.

Тим не менше, щеплення породили масові протистояння. Теологи також виступали проти щеплень, які трактувалися як втручання в Божий промисел. А Вольтер засуджував батьків, які приносили своїх дітей в жертву віспі, бо боялися щеплень. Проте у протестах було раціональне зерно – щеплення, дійсно, не були цілком безпечними. Людина, яка хворіла на віспу, внаслідок щеплення могла заразити своїх близьких, які не мали щеплення. Також щеплення призвели до певної кількості смертей і важких випадків. Лише у 1770-х роках ця практика поширилася по всій Європі. А у 1760-х роках було покращено самий метод щеплення: «суттонівський метод» передбачав неглибокі надрізи на шкірі, що зменшувало небезпечність хвороби.

На початку XIX століття щеплення було витіснено вакцинацією. У 1796 році англійський лікар Едвард Дженнер зробив першу вакцинацію лімфою від хворої корови. Дехто з дослідників вважає, що зростання населення у XVIII столітті було багато в чому спричинено введенням щеплення від віспи – по-перше, зменшилась кількість смертей, по-друге, зменшилась кількість чоловіків, які стали імпотентами внаслідок захворювання.

Сифіліс також спричинив досить серйозні проблеми, які, проте, не можна порівняти з наслідками від чуми і віспи. Це інфекційна хвороба, яка передається контактним шляхом, перш за все, через статевий контакт, але також через рани, кров і плаценту. Вперше спалах сифілісу стався під час франко-італійської кампанії 1494–1495 років. Хвороба з жахливими симптомами поширилася серед венеційських військ. За десятиліття вона охопила всю Європу і упродовж століть жахала населення. «Великі висипання», «французька хвороба» – це поширені назви сифілісу.

Сифіліс у XVI столітті відрізнявся від сучасного хронічного захворювання. Сьогодні сифіліс передається виятково статевим шляхом, має досить довгий асимптоматичний латентний період розвитку, зазвичай у двох третин інфікованих майже не погіршується стан здоров'я, хоча решта страждає від м'язової дисфункції і тяжких серцево-судинних проблем.

У XVI столітті сифіліс мав зовсім інші ознаки. Він не був хронічним захворюванням, а вже на початкових етапах розвитку вбивав свою жертву. Тіло хворого вкривалося жахливими гнійниками, кістки гнили і розпадалися, суглоби відділялися від тіла, а також згнивав рот. Від сифілісу западав ніс і роз'їдало геніталії, кінцівки викручувалися. Хвороба передавалася навіть за побутового контакту з хворим.

Через збіг у часі вважають, що хвороба потрапила до Європи з Нового Світу. Якщо це так, то сифіліс укотре продемонстрував наслідки контакту між цивілізаціями, що тисячоліттями були ізольованими одна від одної. Проте є сумніви щодо такої теорії. Припущення про завезення сифілісу з Нового Світу вперше висловив у 1539 році Родеріго де Ісла. Він стверджував, що сифіліс до Європи привезли моряки, що повернулися з експедиції Колумба. Але тоді ми маємо припустити, що хвороба, дійсно, передавалася не лише через статеві контакти. Малоімовірно, що купка моряків була настільки сексуально активною, щоб за десятиліття поширити хворобу по всій Європі. Дослідження решток людей доколумбового періоду доводять, що роз'їдені кістки знаходили лише у Новому Світі. Проте історики вважають, що у Європі лютував невенеричний сифіліс, зухрія, або беджель, притаманний спекотним широтам. У Європі ж спірохети цієї хвороби осідали у геніталіях. Теорій, насправді, досить багато, поширеність пояснюють, наприклад, соціомілітарним фактором, характерним для ранньомодерної Європи.

Лікування у XVI столітті було традиційним – хворим пускали кров. З часом винайшли інші засоби лікування, наприклад, відвар із кори гваякового дерева, яку завозили з Іспаньоли. Дуже популярним було лікування ртуттю. Навіть склали таку приказку: «Ніч з Венерою, життя з Меркурієм» (меркурій – латинська назва ртуті). Спочатку ртуть наносили зовнішньо у вигляді мазі чи пластиру, а пізніше почали вживати внутрішньо. Зі свідчень хворих випливає, що лікування було не кращим за саму хворобу. Ртуть ушкоджувала оболонки ротової порожнини, псувала ясна, від чого випадали зуби, роз'їдала щелепи, рот і

горлянка перетворювалися на суцільну язву. У XVIII столітті почали вживати безпечніший сальват ртуті. Проте ефективні й безпечні методи лікування, такі як сальварсан і пеніцилін, з'явилися лише в XX столітті. Оскільки, по суті, хворі виявлялись доволі безпорадними перед захворюванням, а хвороба через венеричну природу була не дуже «пристойною», виникла велика кількість методів лікування, що їх пропонували шарлатани.

Туберкульоз хоч і не здавався таким загрозливим і жахливим, як сифіліс, проте мав драматичніші демографічні наслідки. Ця хвороба не привертала уваги медиків до XIX століття, хоча існувала з античних часів. Туберкульоз спершу атакує легені, хоча може вразити будь-яку частину організму. Хвороба розвивається повільно і, зазвичай, люди повільно і довго згасають.

Окрім легеневого туберкульозу, також званого як сухоти, була ще золотуха – туберкульоз, що вражав лімфовузли. Вважають, що туберкульоз спричинив 20 % усіх смертей у XVI–XVII століттях. Проте до XVIII століття не було жодних спроб його хоч якось лікувати. Туберкульоз не породив такого страху і паніки, як чума чи віспа, хоча дослідники стверджують, що більшість населення великих метрополій, таких як Лондон чи Париж, страждала від туберкульозу в тій чи тій формі. Проте хвороба мала певний культурний вплив – йдеться про її романтизацію, пов'язання із генієм, характерне для XIX століття, а також магічне «королівське торкання» для лікування золотухи. Остання практика була поширеною у Франції та Англії, її докладно описав Марк Блох.

Випадки грипу (інфлюенци) у ранньомодерний період мало досліджені. Більше уваги хвороба привернула до себе після Першої світової війни – під час епідемії «іспанки». Причиною неухаючої є проблема з виокремленням випадків грипу. Інформація про нібито випадки інфлюенци є доволі фрагментарною і не завжди вартою довіри. Скидається на те, що перша епідемія грипу вибухнула в Європі у XIV столітті. Після того було зафіксовано декілька серйозних спалахів у XVI столітті, в тому числі смертоносною епідемією в Англії у 1557–1559 роках. У XVII сто-

літті не зафіксовано серйозних випадків хвороби, а у XVIII їх було декілька – 1729–1730, 1732–1733, 1781–1782 і ще з десяток менших. Грип лютував на трьох старих континентах, в Америку ж проник у XVI столітті. Хворіли багато людей, проте вмирили, зазвичай, одиниці, і ті були старими чи ослабленими.

Холера, яка стає звичним негараздом у Європі й особливо прикметною пошестю на українських теренах у XIX – на початку XX століть, прийшла з Азії до Європи не раніше початку XIX століття, а отже жодним чином не є частиною ранньомодерних хвороб.

Захворівши, у людини був вибір, яким чином лікуватися, до кого звернутися по допомогу. Дехто, навіть страждаючи від серйозного захворювання чи поранення, вирішував лікуватися за допомогою засобів, які пропонували родичі, не звертаючись до «експертів». У людей з віддалених від центрів сіл великого вибору не було, хоча майже в кожному селі жив той чи той медичний практик – чи то знахар, чи травник, чи коваль.

До XVIII століття досить популярними залишалися магічні засоби лікування, а також звертання до астрологів. Також неререформовані церкви пропонували низку засобів для лікування. (Власне, вододіл між магією і релігією був дуже умовним – всі практики поза межами певної конфесії проголошувалися магічними.) Зверталися до певних святих із проханням про лікування певної хвороби (йдеться, звичайно, про католиків: св. Рох і Себастьян допомагали при чумі, Антоній – при чумі та виразці, св. Корнелій – при епілепсії). Протестанти спільно молилися під час криз і епідемій.

Кати відігравали досить специфічну роль. У XVI столітті вони чи не найкраще знали анатомію. Доторк ката мав подвійну магічну дію: з одного боку, кат при виконанні обов'язків забруднював репутацію людини; з іншого, коли до ката приходили по допомогу, його торкання виліковувало. Кати також мали доступ до магічних субстанцій, як-от рука повішаного, шкіра злочинця. Звичайно, такі медичні практики були нелегальними. Водночас дружини катів, як правило, професійно займалися акушерством. В окремих

випадках кати могли «зрости професійно», тобто, перейти до розряду цирульників-хірургів. У Пруссії до середини XVIII століття короля традиційно лікував кат.

У домодерній медицині був чіткий розподіл обов'язків між цирульниками-хірургами, аптекарями і лікарями. Останні посідали в ієрархії медичних професій найвище місце. Цирульники й аптекарі виконували найбільший обсяг роботи і обслуговували найбільшу кількість хворих. До обов'язків цирульників належало пускання крові. Досить часто поєднували це із заняттями хірургією. Проте порожнинних операцій майже не робили, ампутації – лише у виняткових випадках, а виживало в результаті таких операцій лише 25 % прооперованих. Решта помирала від больового шоку, а також інфекцій. Хірурги в основному розрізали фурункули, лікували контузії, вправляли вивихи, виривали зуби тощо. Військові хірурги лікували лише солдатів і не мали права займатися цивільною практикою. Банщики виконували ті самі функції, що й цирульники, але вони ще й утримували власні лазні. Готували гарячі й холодні ванни, голили, пускали кров і прикладали п'явок. Нерідко між банщиками і цирульниками виникали конфлікти через розподіл сфери впливів. Цирульники-хірурги також нерідко сварилися з хірургами, які бралися за гоління.

Лікарі здобували університетську освіту. Інколи складається помилкове враження, завдяки тогочасній художній літературі, що люди з недовірою і критикою ставилися до лікарів (згадаймо хоча б п'єси Мольєра). Проте якщо це і було правдою, то стосувалося лише невеличкого відсотка еліт. Не зовсім правильним є уявлення про те, що лікарі були дуже дорогим і малодоступним задоволенням. Деякі міста могли дозволити собі утримувати поряд із акушерками муніципальних лікарів «для бідних». Лікарів для внутрішнього користування тримали також деякі цехи. У XVIII столітті зростає кількість лікарів на душу населення. Тоді ж практикувалися консультації лікарів за листуванням, що збільшувало кількість пацієнтів.

Консультуватися з лікарями чи ні – був особистий вибір кожного, мода, раціональний розрахунок. Наприклад,

не зверталися, коли діти захворювали на віспу, під час епідемій, таких як дизентерія, бо тут лікарі мало чим могли допомогти. Проте за довгих хвороб по допомогу до лікаря зверталися регулярно – у разі сухот, раку, проблем з очима, гінекологічних проблем.

Зазвичай лікар приходив до пацієнтів, а не навпаки. Зовнішній огляд не мав важливого значення. Лікар міг прослухати пульс, проте не вимірював кількість ударів, а описував такими термінами, як «швидкий, уривчастий» тощо. Міг виміряти температуру – доторкнувшись до чола, міг оглянути сечу або випорожнення, прослухати серце, дихання. Аналізувалася зовнішність і комплекція. Проте не це було головне, а розповідь пацієнта про те, як він почувався. Це робило можливим лікування на відстані – за допомогою листування.

Попри те, що більшість методів лікування була неефективною, а приписи лікарів іноді більше шкодили, ніж допомагали, люди не розчарувалися у медицині, а й надалі зверталися по допомогу до медиків і шукали порятунку в приписах.

Література:

Зюмтор П. Повседневная жизнь Голландии во времена Рембрандта / П. Зюмтор. – М., 2001. – С. 82–86, 181–191.

Элиас Н. О процессе цивилизации / Н. Элиас. – М., 2001. – Т. 1. – С. 198–234.

Cambridge Illustrated History of Medicine / ed. R. Porter. – Cambridge, 2001. – P. 154–173.

Lindenman M. Medicine and Society in Early Modern Europe / M. Lindenman. – Cambridge, 1999.

Porter R. The Greatest Benefit to Mankind. A Medical History of Humanity from Antiquity to the Present / R. Porter. – London, 1997. – P. 163–211.

Risse G. B. Medicine in the Age of Enlightenment / G. B. Risse // Medicine and Society / ed. A. Wear. – Cambridge, 1994. – P. 149–195.

Western Medicine. An Illustrated History / ed. I. Loudon. – Oxford, 1997. – P. 54–90, 264–274.

ТЕМА 13

ВІДПОЧИНОК, СВЯТА І РОЗВАГИ (2 ГОД.)

Семінар

Проблеми для дискусії:

- Будні і свята – скільки часу потрібно для відпочинку.
 - Особливості часів святкувань і феномен карнавалів.
 - Зимові й літні розваги. Ігри.
 - Розваги заможних верств.
-

Література:

Дефурно М. Повседневная жизнь Испании золотого века / М. Дефурно. – М., 2004. – С. 167–187.

Зюмтор П. Повседневная жизнь Голландии во времена Рембрандта / П. Зюмтор. – М., 2001. – С. 77–82, 195–204, 215–227, 233–236.

Arcangeli A. Attitudes Towards Leisure and Pastimes in European Culture, c. 1425–1675 / A. Arcangeli. – New York, 2003. – P. 89–108.

Faroghi S. Subjects of the Sultan. Culture and Daily Life in the Ottoman Empire / S. Faroghi. – London, 2000. – P. 162–184.

Muir E. Rituals in Early Modern Europe / E. Muir. – Cambridge, 1997. – P. 86–93.

ЛІТЕРАТУРА ДО КУРСУ

Авени Э. Империи времени. Календари, часы и культуры / Э. Авени. – К., 1998.

Акройл П. Лондон: Биография / П. Акройл. – М., 2005.

Ароматы и запахи в культуре / сост. О. Б. Вайнштейн (Книга 1 и 2). – М., 2010.

Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке / Ф. Арьес. – Екатеринбург, 1999.

Арьес Ф. Человек перед лицом смерти / Ф. Арьес. – М., 1992.

Болонь Ж.-К. История безбрачия и холостяков / Ж.-К. Болонь. – М., 2010.

Борисов Н. Повседневная жизнь русского путешественника в эпоху бездорожья / Н. Борисов. – М., 2010.

Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. / Ф. Бродель. – К., 1995. – Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе.

Буровик К. А. Родословная вещей / К. А. Буровик. – М., 1985.

Буряк Л. Повсякденне життя козацької еліти Лівобережної України XVIII ст. крізь призму матеріального світу / Л. Буряк // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 2. – 2002. – С. 197–206.

Бытовая малорусская обстановка в документах XVII–XVIII ст. // Киевская старина. – 1887. – № 10. – С. 336–356.

Володомононов Н. В. Календарь: прошлое, настоящее, будущее / Н. В. Володомононов. – М., 1987.

Волошин Ю. Шлюбність і шлюбний стан старовірів Стародубського полку в другій половині XVIII ст. / Ю. Волошин // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 4. – 2004. – С. 39–51.

Ворончук І. Шляхетський двір, його слуги та челядь / І. Ворончук // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 4. – 2004. – С. 117–133.

Глушко М. С. Генезис тваринного запрягу в Україні / М. С. Глушко. – Львів, 2003.

Дефурно М. Повседневная жизнь Испании золотого века / М. Дефурно. – М., 2004.

Ерусалимский К. История одного развода: Курбский и Гольшанская / К. Ерусалимский // Социум. Альманах соціальної історії. – Вип. 3. – 2003. – С. 149–176.

Завельский Ф. Время и его измерение / Ф. Завельский. – М., 1987.

Зюмтор П. Повседневная жизнь Голландии во времена Рембрандта / П. Зюмтор. – М., 2001.

Калверт К. Дети в доме. Материальная культура раннего детства, 1600–1900 / К. Калверт. – М., 2009.

Каменский А. Повседневность русских городских обывателей. Исторические анекдоты из провинциальной жизни XVIII века / А. Каменский. – М., 2007.

Киреева Е. История костюма / Е. Киреева. – М., 1970.

Ковалевский А. К истории пьянства в Малороссии / А. Ковалевский // Киевская старина. – 1898. – № 1. – С. 11.

Кравченко П. Ноша України крізь віки / П. Кравченко. – К., 1999.

Козьякова М. И. Эстетика повседневности. Материальная культура и быт Западной Европы XV–XIX вв. / М. И. Козьякова. – М., 1996.

Курукин И. «Государево кабацкое дело». Очерки питейной политики и традиций в России / И. Курукин, Е. Никулина. – М., 2005.

Левин И. Рождение ребенка в допетровской России: церковное право и народные традиции / И. Левин // Двоеверие и народная религия в истории России / И. Левин. – М., 2004. – С. 62–83.

Левицкий О. Обычная форма заключения браков в Южной Руси в XVI и XVII вв. / О. Левицкий // Киевская старина. – 1900. – № 1. – С. 1–15.

Монтанари М. Голод и изобилие. История питания в Европе / М. Монтанари. – СПб., 2009.

Мерцалова М. История костюма / М. Мерцалова. – М., 1972.

Назарова О. Путешествие на край тарелки / О. Назарова, К. Кобрин. – М., 2009.

Некрылова А. Русские народные городские праздник, увеселения и зрелища. Конец XVIII–начало XX века / А. Некрылова. – СПб., 2004.

Оршанский Л. Г. Игрушки. Статьи по истории, этнографии и психологии игрушки / Л. Г. Оршанский. – М., 1923.

Руан К. Новое платье империи: история российской модной индустрии, 1700–1917 / К. Руан. – М., 2011.

С. Е. Семейная жизнь в Подолии в первой половине прошлого века / С. Е. // Киевская старина. – 1891. – № 4. – С. 56–67.

Смилянская Е. Б. Дворянское гнездо середины XVIII века (Тимофей Текутьев и его «Инструкция о домашних порядках») / Е. Б. Смилянская. – М., 1998.

Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. / О. Сокирко. – К., 2006.

Український народний одяг XVII–початку XIX ст. / ред. Д. Кривавич, Г. Стельмащук. – К., 1988.

Фукс Э. Иллюстрированная история нравов. Галантный век / Э. Фукс. – М., 1994.

Шивельбуш В. Смаки раю. Соціально історія прянощів, збудників та дурманів / В. Шивельбуш. – К., 2007.

Элиас Н. О процессе цивилизации / Н. Элиас. – М., 2001. – Т. 1.

Яременко М. Насолоди освічених в Україні XVIII століття (про культуру вживання церковною елітою чаю, кави та вина) / М. Яременко // Київська академія. – 2012. – Вип. 10. – С. 117–184.

Arcangeli A. Attitudes Towards Leisure and Pastimes in European Culture, c. 1425–1675 / A. Arcangeli. – New York, 2003.

Bogucka M. Time Perception in Gdansk. Danzig on the Threshold of the Early Modern Era / M. Bogucka // Acta Poloniae Historica. – 2003. – Vol. 88. – P. 27–36.

Bystroń J. S. Dzieje obyczajów w dawnej Polsce wiek XVI–XVIII / J. S. Bystroń. – Warszawa, 1994. – Т. II.

Cambridge Illustrated History of Medicine / ed. R. Porter. – Cambridge, 2001.

Cavallo S. Female Honor and the Social Control of Reproduction in Piedmont between 1600 and 1800 / S. Cavallo, S. Cerutti // Sex

- and Gender in Historical Perspective / ed. E. Muir and G. Ruggiero. – Baltimor, 1990. – P. 73–103.
- Chaussinand-Nogaret G. The French Nobility in the Eighteenth Century / G. Chaussinand-Nogaret. – Cambridge, 1993.
- Collomp A. Families: Habitations and Cohabitations / A. Collomp // A History of Private Life. Passions of the Renaissance / ed. Roger Chartier. – Cambridge, Massachusetts and London, 1989. – P. 493–529.
- Cryle P. Sex, Liberty and Licence in the Eighteenth Century / P. Cryle, L. O'Connell // Libertine Enlightenment / ed. P. Cryle and L. O'Connell. – New York, 2004. – P. 1–13.
- Faroqi S. Subjects of the Sultan. Culture and Daily Life in the Ottoman Empire / S. Faroqi. – London, 2000.
- Flandrin J.-L. Distinction through Taste / J.-L. Flandrin // A History of Private Life. Passions of the Renaissance / ed. Roger Chartier. – Cambridge, Massachusetts and London, 1989. – P. 265–271.
- Frick D. The Councilor and the Baker's Wife: Ruthenians and Their Language in Seventeenth-Century Vilnius / D. Frick // *Speculum Slaviae Orientalis: Ruthenia, Muscovy and Lithuania in the Late Middle Ages*. UCLA Slavic Studies, Moscow, 2005. – n.s., IV. – P. 34–65.
- Frick D. Jews and Others in Seventeenth-Century Wilno: Life in the Neighborhood / D. Frick // *Jewish Studies Quarterly*. – 2005. – Vol. 12. – P. 8–42.
- Frick D. «Since All Remain Subject to Chance.» Poor Relief in Seventeenth-Century Wilno / D. Frick // *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*. – 2006. – Vol. 55. – P. 1–55.
- Frick D. *Libellus chamorum: protestancka elita mieszczańska a szlachta w siedemnastowiecznym Wilnie* / D. Frick // *Litwa w epoce Wazów. Prace ofiarowane Henrykowi Wisnerowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin* / eds. Wojciech Kriegseisen and Andrzej Rachuba. – Warsaw, 2006. – P. 239–55.
- Frick D. Separation, Divorce, Bigamy: Stories of the Breakdown of Marriage in Seventeenth-Century Wilno / D. Frick // *Litauen und Ruthenien/Lithuania and Ruthenia. Studien zu einer transkulturellen Kommunikationsregion (15.–18. Jahrhundert)*. Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. – 2007. – 71, Wiesbaden. – S. 111–36.

- Gelis J. The Child: From Anonymity to Individuality / J. Gelis // A History of Private Life. Passions of the Renaissance / ed. Roger Chartier. – Cambridge, Massachusetts and London, 1989. – P. 309–325.
- Garnot B. La culture matérielle en France aux XVIIe, XVIIIe et XVIIIe siècles / B. Garnot. – Paris, 1995.
- Gottlieb B. The Family in the Western World from Black Death to the Industrial Age / B. Gottlieb. – New York, 1994.
- Goubert P. The French Peasantry in the Seventeenth Century / P. Goubert. – Cambridge, 1992.
- Greico S. The Body, Appearance and Sexuality / S. Greico // A History of Women in the West / eds. N. Z. Davis, A. Farge. – Cambridge, Mass, 1993.
- Heywood C. A History of Childhood / C. Heywood. – Cambridge, 2001.
- Hunt L. The Family Romance of the French Revolution / L. Hunt. – London, 1992.
- Jones A. R. Renaissance Clothing and the Materials of Memory / A. R. Jones, P. Stallybrass. – Cambridge, 2000.
- Jütte R. Poverty and Deviance in Early Modern Europe / R. Jütte. – Cambridge, 1994.
- Kamen H. The Iron Century: Social Change in Europe 1550–1660 / H. Kamen. – London, 1971.
- Lindenman M. Medicine and Society in Early Modern Europe / M. Lindenman. – Cambridge, 1999.
- Muir E. Rituals in Early Modern Europe / E. Muir. – Cambridge, 1997.
- Munro G. E. Food in Catherinian St. Petersburg / G. E. Munro // Food in Russian History and Culture / eds. M. Glants, J. Toomre. – Bloomington, 1997. – P. 31–47.
- Neonen M. Before Cars. The Horse as a Means of Transport and Status Symbol / M. Neonen. – Helsinki, 2001.
- Olivieri A. Eroticism and Social Groups in Sixteenth Century Venice: The Courtesan / A. Olivieri // Western Sexuality. Practice and Precept in Past and Present Times / ed. Ph. Aries, A. Bejin. – Oxford, 1987. – P. 95–102.
- Ozment S. When Fathers Ruled. Family Life in Reformation Europe / S. Ozment. – Cambridge, Mass., 1983.

Porter R. The Greatest Benefit to Mankind. A Medical History of Humanity from Antiquity to the Present / R. Porter. – London, 1997.

Revel J. The Uses of Civility / J. Revel // A History of Private Life. Passions of the Renaissance / ed. Roger Chartier. – Cambridge, Massachusetts and London, 1989. – P. 167–205.

Risse G. B. Medicine in the Age of Enlightenment / G. B. Risse // Medicine and Society / ed. A. Wear. – Cambridge, 1994. – P. 149–195.

Roche D. The Culture of Clothing. Dress and Fashion in the 'ancien régime' / D. Roche. – Cambridge, 1996.

Roche D. A History of Everyday Things. The Birth of Consumption in France, 1600–1800 / D. Roche. – Cambridge, 2000.

Roche D. The People of Paris. An Essay in Popular Culture in the 18th Century / D. Roche. – Berg, 1987.

Schama S. The Embarrassment of Riches. An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age / S. Schama. – London, 1987.

Sommerville J. The Rise and Fall of Childhood / J. Sommerville. – New York, 1990.

Toth I. G. 'Chimes and Ticks' The Concept of Time in the Minds of Peasants and Lower Gentry Class in Hungary in the 17th and 18th Centuries / I. G. Toth // CEU History Department Yearbook. – 1994–1995. – P. 15–37.

Western Medicine. An Illustrated History / ed. I. Loudon. – Oxford, 1997.

Wislicz T. Peasant Funerals in Early Modern Poland / T. Wislicz // Acta Poloniae Historica. – 2000. – Vol. 82. – P. 49–80.

Włodarski B. Chronologia polska / B. Włodarski. – Warszawa, 2007.

МАТЕРІАЛИ, РЕКОМЕНДОВАНІ ДЛЯ ВИКОНАННЯ СТУДЕНТСЬКОГО ПОРТФОЛІО

ЛІТЕРАТУРНІ ДЖЕРЕЛА, ПРОПОНОВАНІ ДЛЯ АНАЛІЗУ:

Ален Рене Лесаж «Культявий біс».

Ганс Якоб Гріммельсгаузен «Сімпліцисімус».

Джакомо Казанова «Історія мого життя».

Мігель Сервантес «Дон Кіхот».

Семюел Річардсон «Памела», «Кларісса».

Шодерло де Лакло «Небезпечні зв'язки».

ФІЛЬМИ, РЕКОМЕНДОВАНІ ДЛЯ АНАЛІЗУ:

«Ватель» (Франція, Велика Британія, Бельгія, 2000), реж. Ролан Жоффе.

«Герцогиня» (Велика Британія, Франція, Італія, 2008), реж. Сауль Дібб.

«Дівчина з перлиною» (Велика Британія, Люксембург, 2003), реж. Пітер Веббер.

«Закоханий Шекспір» (США, Велика Британія, 1998), реж. Джон Мадлен.

«Краса по-англійськи» (Велика Британія, Німеччина, США, 2004), реж. Річард Ейр.

«Лібертін» (Франція, 2000), реж. Габріель Агійон.

«Марія Антуанета» (США, Франція, Японія, 2006), реж. Софія Коппола.

ДОДАТКИ

Додаток 1. Приблизний щоденний раціон генуезької родини Спінолів (1614–1615 рр.)¹

Зернові: 53 %.

Риба, м'ясо, молочні продукти: 46 %.

Овочі, фрукти: 3 %.

Додаток 2. Приблизний щоденний раціон вихованців шкіл Мольсейма і Аша (близько 1770 р.)²

Хліб і зернові: 817 г і 1100 г (відповідно).

М'ясо і птиця: 300 г.

Молочні продукти: 120 г і 80 г (відповідно).

Разом: 4 284 ккал і 4467 ккал (відповідно).

Додаток 3. Приблизний щоденний раціон у шпиталі Кана (1725 р.)³

Хліб: 500–800 г.

М'ясо: 40–100 г.

Вино чи сидр: 0,35–0,75 л.

Разом: близько 3000 ккал.

¹ Фернан Бродель. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. – К., 1995. – Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе. – С. 103.

² Benoit Garnot. La culture matérielle en France aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles. – Paris, 1995. – S. 40.

³ Ibid. – S. 41.

Додаток 4. Гардероб паризького люду, згідно з поліцейськими звітами ⁴

	1770	1796–1800
Чоловічий	<i>Разом 44 випадки</i>	<i>Разом 108 випадків</i>
Куртка	34 (80 %)	41 (37 %)
Пальто	26 (59 %)	20 (19 %)
Бриджі	37 (84 %)	63 (59 %)
Штани	-	44 (41 %)
Камізелька	7	81 (75 %)
Сюртук, плащ	4	11 (11 %)
Взуття	7	59 (52 %)
Панчохи	33 (75 %)	66 (61 %)
Сорочка	18 (41 %)	96 (88 %)
Хусточка	23 (51 %)	12 (11 %)
Панталони	-	9 (8 %)
Жіночий	<i>Разом 88 випадків</i>	<i>Разом 31 випадок</i>
Сукня	9 (11 %)	2 (6 %)
Спідниця чи/і нижня спідниця	86 (98 %)	28 (93 %)
Широка блуза	52 (60 %)	19 (61 %)
Мантілья	13 (12 %)	-
Плащ	3	-
Фартух	40 (45 %)	10 (30 %)
Кишені	23 (26 %)	17 (55 %)
Взуття	2	12 (31 %)
Корсет	17 (18 %)	14 (44 %)
Панчохи	57 (65 %)	24 (77 %)
Сорочка	28 (34 %)	26 (80 %)
Хусточка	45 (51 %)	10 (31 %)

⁴ Daniel Roche, *The People of Paris. An Essay in Popular Culture in the 18th Century.* – Berg, 1987. – P. 189.

Навчальне видання

Катерина Діса

ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ В РАНЬОМОДЕРНІЙ ЄВРОПІ

Комп'ютерна верстка М. С. Кулікова

Підписано до друку 25.09.2014. Формат 60 × 90^{1/16}.

Папір офсетний № 1. Друк офсетний.

Гарнітура «SchoolBookСТТ». Ум. друк. арк. 8,13.

Обл.-вид. арк. 8,13. Наклад 100 прим. Зам. 14-22.

Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія».
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва та друкарні:

04655, Київ, Контрактова пл., 4.

Тел./факс: (044) 425-60-92.

E-mail: phouse@ukma.kiev.ua

<http://www.publish-ukma.kiev.ua>

Д48

Диса, Катерина
Історія повсякденного життя в ранньомодерній Європі. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2014. – 129 с.

ISBN 978-966-518-662-5

У посібнику подано практичні рекомендації щодо організації роботи студентів протягом курсу, приклади лекцій і питань для семінарських дискусій, рекомендовану бібліографію. Весь матеріал організовано довкола таких тем: їжа і напої, життєвий простір, життєві цикли, одяг і мода, відпочинок, інтимне життя, хвороби, відчуття простору і часу.

Посібник орієнтовано як на викладачів, так і на студентів спеціальності «Історія».

УДК 94:64(4)“18/19”
ББК 63.3(4)53+63.3(4)6